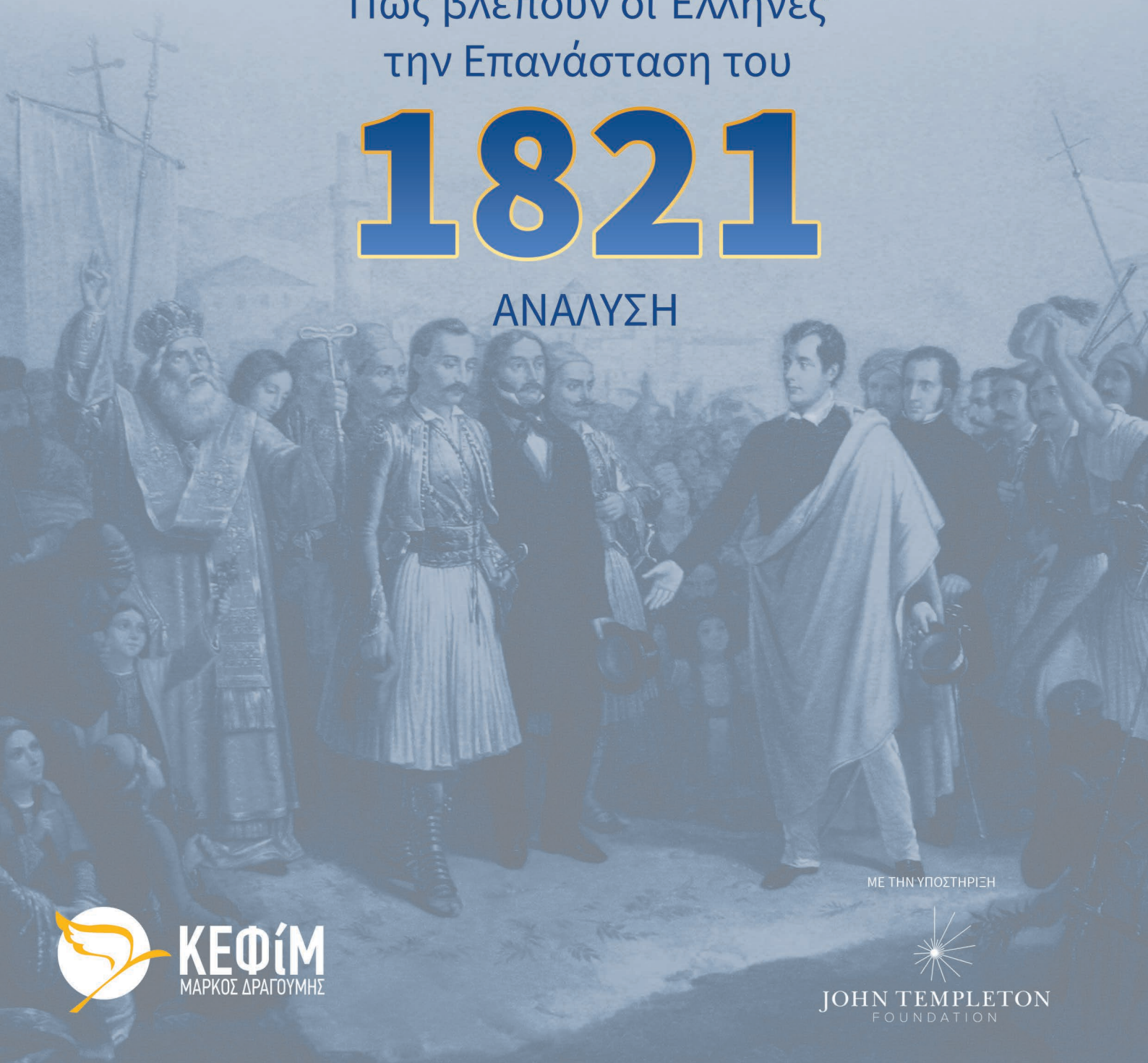

Πώς βλέπουν οι Έλληνες
την Επανάσταση του

1821

ΑΝΑΛΥΣΗ

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΚΕΦΙΜ
ΜΑΡΚΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ

JOHN TEMPLETON
FOUNDATION

Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών – Μάρκος Δραγούμης (ΚΕΦίΜ)

Πρώτη Έκδοση
Αθήνα, Φεβρουάριος 2021

Σελιδοποίηση και σχεδιασμός: DPS Design

Το Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών – Μάρκος Δραγούμης (ΚΕΦίΜ) είναι η κύρια ανεξάρτητη, μη κρατική, μη κομματική φιλελεύθερη δεξαμενή σκέψης στην Ελλάδα. Το έργο του ΚΕΦίΜ περιλαμβάνει ερευνητικά προγράμματα, εκδόσεις και εκδηλώσεις που έχουν ως επίκεντρο την αύξηση της ατομικής ελευθερίας για κάθε πολίτη. Όραμά μας είναι μια Ελλάδα πρότυπο οικονομικής και κοινωνικής ελευθερίας που παρέχει στους πολίτες της τη δυνατότητα να δημιουργήσουν και να επιδιώξουν τα όνειρα και τις φιλοδοξίες τους.

Μάθετε περισσότερα στο www.kefim.org.

Περιεχόμενα

Κύρια ευρήματα.....	4
Εισαγωγή του Αλέξανδρου Σκούρα.....	6
Πως βλέπουμε το 1821, Αριστείδης Χατζής	
I. Εισαγωγή.....	8
II. Τι είδους επανάσταση ήταν η Ελληνική;.....	10
III. Τα γεγονότα	12
IV. Τα πρόσωπα	15
V. Οι Δυνάμεις.....	18
VI. Ο ρόλος ομάδων και θεσμών.....	19
VII. Τα Δάνεια.....	21
VIII. Οι Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα	22
IX. Τα αίτια της επιτυχίας	23
X. Μύθοι και αλήθειες	24
XI. Πέτυχε η Επανάσταση;.....	27
XII. Πόσο καλά γνωρίζουμε την Επανάσταση;	28
XIII. Τα 200 χρόνια	30
XIV. Συμπεράσματα.....	31
Σχολιασμός των ευρημάτων των δύο δημοσκοπήσεων του ΚΕΦΙΜ, Νίκος Κ. Αλιβιζάτος.....	33
Μια ώριμη αποτίμηση, Στάθης Ν. Καλύβας	35
Η ανθεκτικότητα των μύθων και η άγνοια του παρελθόντος, Χριστίνα Κουλούρη.....	38
Λέξεις και αριθμοί για το 1821, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου	40

Κύρια ευρήματα

- Η Επανάσταση του 1821 αποτελεί κοινό τόπο αναφοράς που ενώνει όλους τους Έλληνες. Ανεξαρτήτως δημογραφικών χαρακτηριστικών (φύλου, ηλικίας), μορφωτικού επιπέδου, ιδεολογικής τοποθέτησης, πολιτικής ταυτότητας, οι Έλληνες έχουν ενιαία εικόνα για τον χαρακτήρα της Επανάστασης, την οποία θεωρούν κυρίως Εθνική, με υψηλά ποσοστά να αναγνωρίζουν τα Φιλελεύθερα, Κοινωνικά και Θρησκευτικά της χαρακτηριστικά.
- Οι 3 κυρίαρχες προσωπικότητες της Επανάστασης εξακολουθούν να είναι ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (89,6%), ο Γεώργιος Καραϊσκάκης (59,7%) και η Μπουμπουλίνα (29,7%). Σημαντικότερο γεγονός της επαναστατικής περιόδου αναδείχθηκε η μάχη στα Δερβενάκια (15,8%), με την πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς (11,9%), τη ναυμαχία του Ναβαρίνου (11,1%) και την Έξοδο του Μεσολογγίου (10,2%), να ακολουθούν.
- Σε ό,τι αφορά τον ρόλο των ξένων Δυνάμεων στην Επανάσταση, 4 στους 10 Έλληνες θεωρούν ότι η Ρωσία ήταν η χώρα που είχε τη θετικότερη συμβολή στο ελληνικό ζήτημα, ενώ διχασμένη είναι η κοινή γνώμη σχετικά με τον ρόλο που έπαιξαν τα δύο δάνεια από τη Βρετανία στην έκβαση της Επανάστασης.
- Φιλική Εταιρεία (93,8%), Φιλέλληνες (88,7%) και Νησιώτες πλοιοκτήτες (85,5%) εμφανίζονται ως οι 3 δημοφιλέστερες κοινωνικές ομάδες που έπαιξαν θετικό ρόλο στην έκβαση της Επανάστασης.
- 7 στους 10 Έλληνες συνεχίζουν να θεωρούν ότι το “κρυφό σχολειό” δεν είναι μύθος. Διχασμένη παραμένει η κοινή γνώμη για το αν η Επανάσταση ξεκίνησε την 25η Μαρτίου στην Αγία Λαύρα. Το 47% γνωρίζει ότι η σφαγή άμαχων Τούρκων και Εβραίων από τους Έλληνες μετά την άλωση της Τριπολιτσάς είναι αλήθεια.
- Λιγότεροι από τους μισούς δηλώνουν ότι γνωρίζουν καλά την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, όμως μόλις 1 στους 10 συμφωνεί ότι τη γνωρίζουν εξίσου καλά οι συμπολίτες του.
- Μοιρασμένοι είναι οι Έλληνες στο ερώτημα αν τα 200 χρόνια που ακολούθησαν το 1821 δικαίωσαν τις προσδοκίες των Επαναστατών, οι περισσότεροι όμως τοποθετούνται θετικά.
- Ως μεγαλύτερες επιτυχίες της χώρας μας αυτά τα 200 χρόνια αναγνωρίζονται ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός (11,6%), η εμπλοκή στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41 (10,4%) και η εμπέδωση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας (8,2%).
- 3 στους 4 Έλληνες συμφωνούν ότι η Επανάσταση είχε, τουλάχιστον εν μέρει, φιλελεύθερο χαρακτήρα, ενώ παρατηρείται αύξηση των θετικών απόψεων για τους φιλελεύθερους διανοούμενους και πολιτικούς, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, και ο Αναστάσιος Πολυζωίδης. Οι περισσότεροι τέλος, συμφωνούν ότι οι Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα είχαν κυρίως Δημοκρατικά και Φιλελεύθερα χαρακτηριστικά.

Η Ασήμω Λιδωρίκη, σύζυγος του Γιάννη Γκούρα, στη Μάχη της Ακρόπολης (1827), του François Nicolas-Louis Gosse (Εθνική Πινακοθήκη, Παράρτημα Ναυπλίου).

Εισαγωγή

Στο ΚΕΦίΜ πιστεύουμε πολύ στα μετρήσιμα δεδομένα. Μπορεί συχνά αυτά να μην επαρκούν για να περιγράψουν πλήρως μια πραγματικότητα, τις συντριπτικά όμως περισσότερες φορές ισχύει απολύτως η ίσως κοινότοπη διαπίστωση ότι δεν μπορείς να βελτιώσεις κάτι που δεν μπορείς με κάποιον τρόπο να μετρήσεις.

Υπό αυτό το πρίσμα, η δεύτερη - από τις τρεις προγραμματισμένες - δημοσκόπηση που πραγματοποιήσαμε με τη MARC τον Δεκέμβριο του 2020 για τη δημόσια πρόσληψη του 1821 στην κοινωνία μας αποτυπώνει μια, ελπίζουμε, πολλαπλά ενδιαφέρουσα και χρήσιμη εικόνα. Μια εικόνα με τόσο στιγμιαία, όσο και με μονιμότερα χαρακτηριστικά, όπως αποκαλύπτει στις σελίδες που ακολουθούν η ανάγνωση των πινάκων των απαντήσεων και των σχολίων των ειδικών επιστημόνων που μας τίμησαν με τη συμβολή τους.

Από τα πορίσματα της έρευνας, αυτό που στο ΚΕΦίΜ μας χαροποιεί και μας ενθαρρύνει περισσότερο είναι πως οι Ελληνίδες και οι Έλληνες ολοένα και περισσότερο συνδέουν την Επανάσταση με τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές ιδέες που την ενέπνευσαν και τις οποίες αυτή εξέφρασε, καθώς και με τους φορείς τους - πράγμα που αποτελεί και τον κεντρικό διακηρυκτικό στόχο του συνολικού προγράμματός μας «200 Χρόνια από τη Φιλελεύθερη Επανάσταση» που υλοποιείται με την υποστήριξη του John Templeton Foundation και με επικεφαλής τον Διευθυντή Ερευνών του ΚΕΦίΜ, καθηγητή Αριστείδη Χατζή.

Βεβαίως, αμέσως ορατά και στις δύο δημοσκοπήσεις είναι τα πολύ μεγάλα περιθώρια ενίσχυσης της ιστορικής γνώσης γι' αυτή την κορυφαία περίοδο της ιστορίας μας. Κι εδώ το πεδίο δράσης είναι λαμπρό, αλλά και η ευθύνη μεγάλη για όποιον συνειδητοποιεί αυτή την ανάγκη και ευελπιστεί να συμβάλει στην κάλυψή της.

Αυτό όμως δεν μειώνει στο ελάχιστο τη σημασία του γεγονότος ότι οι Ελληνίδες και οι Έλληνες ακόμη και διαισθητικά πολλές φορές αναγνωρίζουν το περιεχόμενο του αιτήματος για ελευθερία σε όλο του το εύρος και την πυκνότητά του, διακρίνοντας παράλληλα ότι οι ιδέες αυτές δεν μεταφυτεύθηκαν ως ξένες στην ελληνική κοινωνία, αλλά είναι αποτέλεσμα ενός γόνιμου διαλόγου μεταξύ των καλύτερων στιγμών της ελληνορωμαϊκής πνευματικής παράδοσης, της διανοητικής επεξεργασίας της στην Ευρώπη και την Αμερική, αλλά και της βιωμένης πραγματικότητας των Επαναστατών Ελλήνων.

Σε ό,τι μας αφορά στο ΚΕΦίΜ, θα συνεχίσουμε να κάνουμε ό,τι περνά από το χέρι μας ώστε αυτή η δυναμική σύνθεση των ιδεών της ελευθερίας να συνεχίσει με ολοένα και μεγαλύτερη ορμή να εμπνέει και να καθοδηγεί τη σκέψη και τη δράση μας ως άτομα και ως κοινωνία. Αυτή πιστεύουμε ότι είναι και η καλύτερη απόδοση τιμής στους άνδρες και τις γυναίκες στους οποίους οφείλουμε τη δική μας ελευθερία σήμερα, 200 χρόνια μετά την έναρξη του Αγώνα.

Για την Ελευθερία,

Αλέξανδρος Σκούρας
Πρόεδρος του ΚΕΦίΜ

Ο Νικολάκης Μητρόπουλος στήνει τη σημαία με το σταυρό στο φρούριο των Σαλώνων (επιζωγραφισμένη λιθογραφία του Louis Dupre από το λεύκωμα "Voyage a Athenes et a Constantinople, ou Collection de portraits, des vues et de costumes Grecs et Ottomans, peints sur les lieux, d'apres nature", Παρίσι, 1825).

Πώς βλέπουμε το 1821

του Αριστείδη Χατζή*

I. Εισαγωγή

Αυτή είναι η δεύτερη κατά σειρά δημοσκόπηση του Κέντρου Φιλελεύθερων Μελετών – Μάρκος Δραγούμης που καταγράφει την πρόσληψη της Επανάστασης του 1821 τόσο στη σημερινή ελληνική κοινωνία συνολικά, όσο και στις επιμέρους ομάδες που την συγκροτούν. Στην κατεύθυνση αυτή συνειδητά σχεδιάσαμε την έρευνα έτσι ώστε να μην υποβάλλει καμία συγκεκριμένη επιμέρους οπτική για την Επανάσταση. Οι ερωτήσεις της είναι απλές και ευθείες, ώστε να αποφεύγεται η επίδραση του πλαισίου (*framing effect*) και η χειραγώγηση των απαντήσεων. Προσπαθήσαμε τέλος το ερωτηματολόγιο να μην έχει τον χαρακτήρα ενός τεστ ιστορικών γνώσεων.

Η δημοσκόπηση αυτή – η δεύτερη από συνολικά τρεις που διεξάγονται σε ετήσια βάση – ανήκει στις δράσεις του εκπαιδευτικού προγράμματος του ΚΕΦΙΜ «200 Χρόνια από τη Φιλελεύθερη Επανάσταση» που υλοποιείται με την υποστήριξη του John Templeton Foundation και έχει ως σκοπό να αναδείξει τη φιλελεύθερη και δημοκρατική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης εμπλουτίζοντας με ιστορικά τεκμήρια τον δημόσιο και τον επιστημονικό διάλογο στη χώρα μας. Στο πλαίσιο του ευρύτερου αυτού προγράμματος, από το ΚΕΦΙΜ έχει ήδη οργανωθεί ένα σεμινάριο 18 ωρών, έχουν δημοσιευθεί πάνω από 20 άρθρα στην κυριακάτικη *Καθημερινή*, έχουν διεξαχθεί 6 διαδικτυακές εκπομπές (podcast) και θα ακολουθήσουν άλλες 20 περίπου με τη συμμετοχή κορυφαίων ιστορικών. Ακόμη, προετοιμάζεται η έκδοση τεσσάρων βιβλίων σε συνεργασία με την εφημερίδα *Τα Νέα*, και έχει προγραμματιστεί η οργάνωση μιας σειράς σεμιναρίων και εργαστηρίων καθώς και ενός συνεδρίου.

Η ανά χειράς έρευνα πραγματοποιήθηκε από την εταιρία MARC τον Δεκέμβριο του 2020 με τη μέθοδο της πολυσταδιακής τυχαίας δειγματοληψίας με χρήση αμοιβαίας βάσει φύλου, ηλικίας και γεωγραφικής κατανομής, με τηλεφωνικές συνεντεύξεις σε 1.206 νοικοκυριά από 17 ερευνητές της MARC. Η τρίτη και τελευταία έρευνα θα πραγματοποιηθεί στα τέλη Δεκεμβρίου 2021.

Στο κείμενο που ακολουθεί συζητάμε τα αποτελέσματα της δεύτερης δημοσκόπησης συγκρίνοντας τα με τα αντίστοιχα της πρώτης. Δεν θα εξετάσουμε τα ιστοριογραφικά ζητήματα, καθώς το κάναμε στην εκτεταμένη ανάλυση που συνόδευσε την πρώτη δημοσκόπηση και είναι διαθέσιμη στο https://www.kefim.org/wp-content/uploads/2020/07/Analysis_Pos-vlepoun-oi-Ellhnes-to-1821

* Ο Αριστείδης Χατζής είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών στο Τμήμα Ιστορίας & Φιλοσοφίας της Επιστήμης του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Διευθυντής Ερευνών στο Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών (ΚΕΦΙΜ) και ακαδημαϊκός υπεύθυνος του εκπαιδευτικού προγράμματος «Διακόσια χρόνια από τη Φιλελεύθερη Επανάσταση». Είναι μέλος της επιτροπής «Ελλάδα 2021». Ευχαριστίες για τα σχόλια τους σε προηγούμενη μορφή στις/ους Γιώργο Αρχόντα, Αγγελική Διαμαντοπούλου, Νίκο Ρώμπαπα, Αλέξανδρο Σκούρα, Αλόνα Τατάροβα, Γιάννο Χατζηγεωργίου..

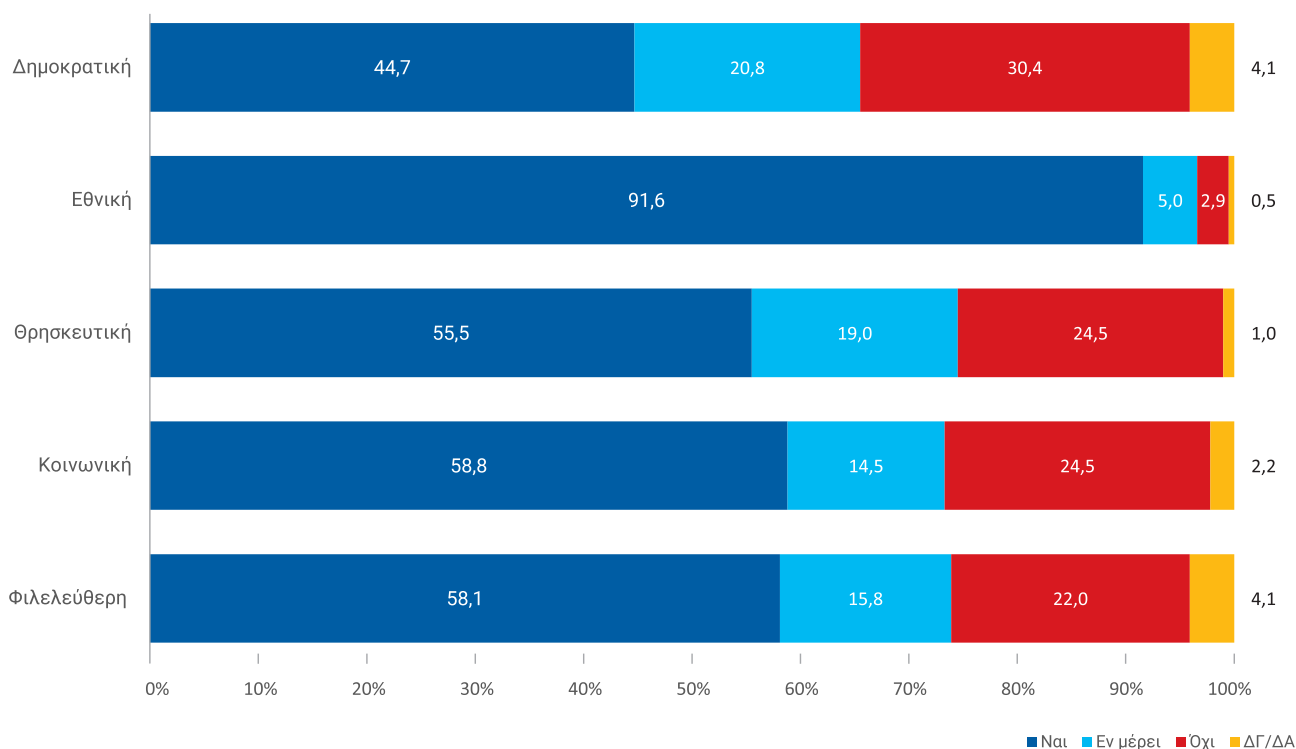
[FINAL.pdf](#). Θα προσπαθήσουμε κυρίως να ανιχνεύσουμε τις διαφορές που είναι μικρές αλλά ορατές. Η εμφανέστερη από αυτές είναι ότι, καθώς πλησιάζαμε την επέτειο των 200 ετών από την έναρξη της Επανάστασης, οι Ελληνίδες και οι Έλληνες φάνηκε να ενδιαφέρονται περισσότερο για το μεγάλο αυτό γεγονός. Υπάρχει και μια δεύτερη όμως διαφορά, που για εμάς στο ΚΕΦΙΜ είναι σημαντική: Πρόκειται για την αξιοσημείωτη αύξηση του ποσοστού των απαντησάντων που διακρίνουν τα φιλελεύθερα χαρακτηριστικά της Επανάστασης καθώς και τον σημαντικό ρόλο των προσώπων που συμβολίζουν τη φιλελεύθερη και δημοκρατική διάστασή της.

II. Τι είδους Επανάσταση ήταν η Ελληνική;

Ερώτηση 1: Θα σας αναφέρω κάποια επίθετα και θα ήθελα να μου πείτε ποια από αυτά ταιριάζουν και ποια όχι στην Επανάσταση του 1821.

Γράφημα 1.1

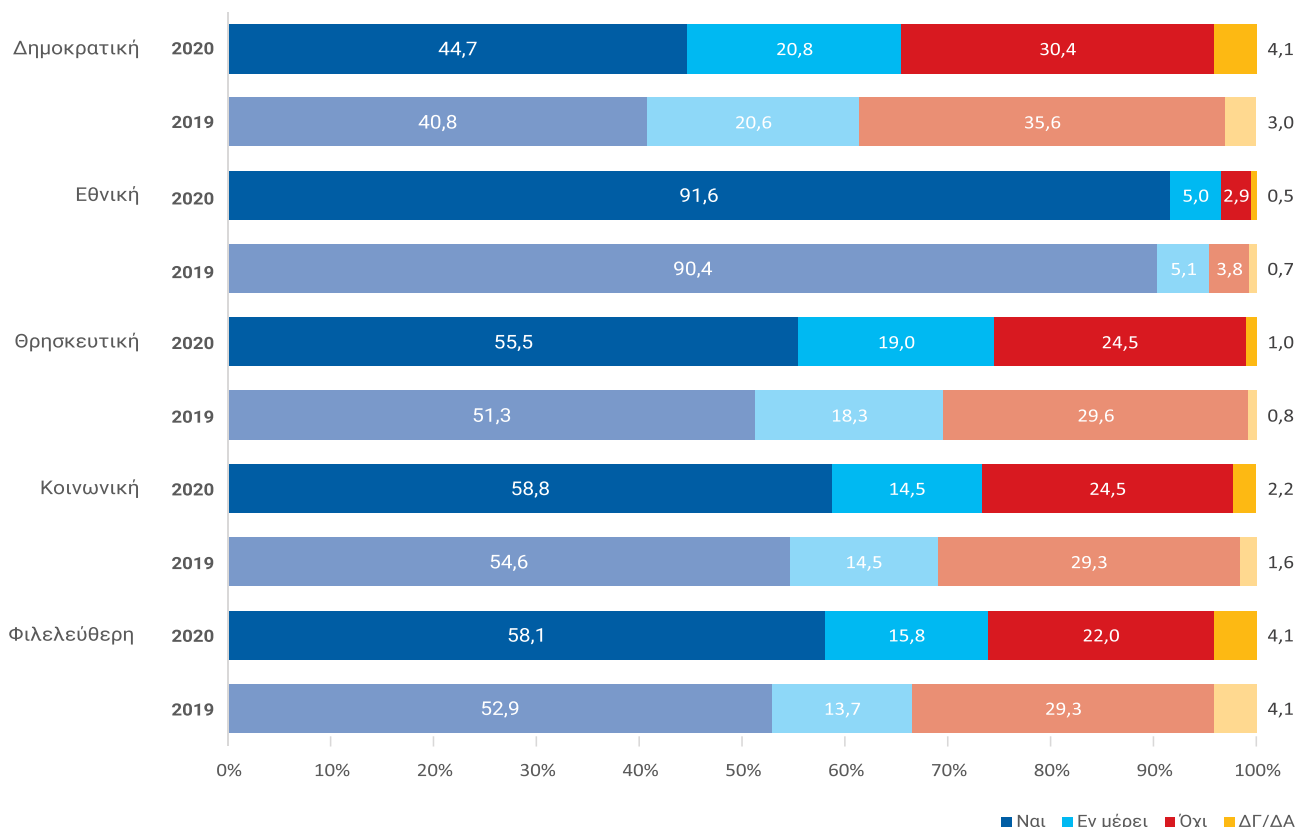
Το 91,6% [90,4%]¹ των πολιτών θεωρούν, βεβαίως, ότι η Επανάσταση ήταν κυρίως εθνική.² Οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο ή το εισόδημα είναι μικρές. Αντίθετα, οι απαντήσεις διαφοροποιούνται αισθητά ανάλογα με τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό και την εκλογική συμπεριφορά των απαντησάντων. Ενώ οι συντηρητικοί (96,8%), οι φιλελεύθεροι (94,7%), οι ψηφοφόροι της ΝΔ (94,9%) και του ΚΙΝΑΛ (94,8%) αναγνωρίζουν σαφέστατα τον εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης σε υψηλά ποσοστά, δεν συμβαίνει το ίδιο με τους κομμουνιστές (76%) και τους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (69,9%). Όμως ακόμη και αυτοί δεν αμφισβητούν συλλήβδην τον εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης, καθώς ένα μέρος τους απλώς επιλέγει να απαντήσει «εν μέρει», καθώς θεωρεί ότι η Επανάσταση είχε και κοινωνικά χαρακτηριστικά που δεν πρέπει να υποτιμηθούν.

1 Τα ποσοστά μέσα σε παρένθεση είναι τα ποσοστά της δεύτερης δημοσκόπησης. Τα ποσοστά μέσα σε αγκύλες είναι τα ποσοστά της πρώτης δημοσκόπησης.

2 Το 5% των απαντησάντων συνολικά (και το 19,3% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ) δηλώνει ότι η Επανάσταση ήταν εν μέρει εθνική.

Ερώτηση 1: Θα σας αναφέρω κάποια επίθετα και θα ήθελα να μου πείτε ποια από αυτά ταιριάζουν και ποια όχι στην Επανάσταση του 1821.

Γράφημα 1.2

Πολύ υψηλά όμως, και αυξημένα σε σχέση με την προηγούμενη έρευνα γνώμης, είναι τα ποσοστά όσων θεωρούν ότι η Επανάσταση ήταν θρησκευτική (74,5% [69,6%]), κοινωνική (73,3% [69,1%]), δημοκρατική (65,5% [61,4%]) αλλά και φιλελεύθερη (73,9% [66,6%]). Η αύξηση του ποσοστού όσων θεωρούν την Επανάσταση φιλελεύθερη είναι η μεγαλύτερη μεταξύ των επιμέρους χαρακτηρισμών και αρκετά εντυπωσιακή καθώς ξεπερνά τις εφτά ποσοστιαίες μονάδες.

Φιλελεύθερο χαρακτήρα αναγνωρίζουν στην Επανάσταση κυρίως οι γυναίκες (οι 8 στις 10), οι νεότεροι σε ηλικία (76,7%), και οι απόφοιτοι ΑΕΙ (75,9%). Το ίδιο ισχύει για τους 8 στους 10 φιλελεύθερους αλλά και τους συντηρητικούς και τους σοσιαλδημοκράτες σε επίσης πολύ υψηλά ποσοστά (76,9% και 77,4% αντίστοιχα). Η κομματική υποστήριξη δεν φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά τις απαντήσεις: το 76,3% που καταγράφεται μεταξύ των ψηφοφόρων της ΝΔ απέχει λίγο από το 72,2% των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ, το 70,1% των ψηφοφόρων του ΚΙΝΑΛ και το 68,1% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ (αλλά μόνο το 63% των κομμουνιστών).

Οι ομάδες που αναγνωρίζουν εντονότερα θρησκευτικό χαρακτήρα στην Επανάσταση είναι οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (85,9%), οι οικονομικά λιγότερο ισχυροί (82,2%), οι εθνικιστές (83,9%), οι συντηρητικοί (81,9%) και οι ψηφοφόροι της ΝΔ (80,4%), ενώ τα ποσοστά είναι χαμηλότερα ανάμεσα στα άτομα με υψηλότερο εισόδημα (60,8%), τους σοσιαλιστές (66,1%) αλλά κυρίως τους κομμουνιστές (40%).

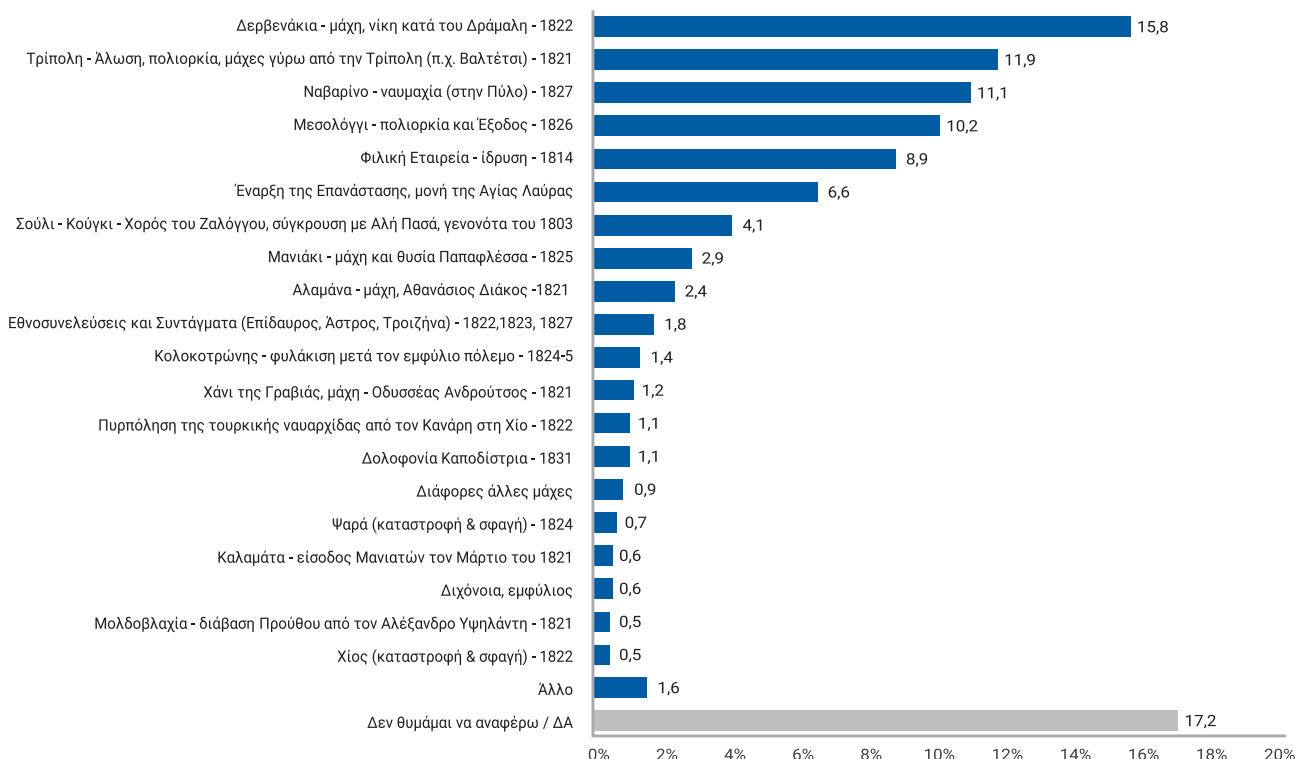
Κοινωνικό χαρακτήρα αποδίδουν στην Επανάσταση κυρίως οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ (82,8%) ενώ σε λιγότερο βαθμό οι συντηρητικοί (63,6%). Δημοκρατικό χαρακτήρα αναγνωρίζουν κυρίως οι φιλελεύθεροι (70,8%), οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ (71,5%) και οι γυναίκες ηλικίας 35-44.

III. Τα γεγονότα

Η ερώτηση που αφορά τα σημαντικότερα γεγονότα του Αγώνα τέθηκε για πρώτη φορά στην παρούσα δημοσκόπηση και συνεπώς δεν υπάρχουν συγκριτικά στοιχεία με την πρώτη έρευνα. Οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να αναφέρουν αυθόρμητα το σημαντικότερο κατά τη γνώμη τους γεγονός της Ελληνικής Επανάστασης. Όπως ήταν αναμενόμενο, αναφέρθηκαν κυρίως πολεμικά γεγονότα σε ποσοστό 59,3%. Ένα αξιόλογο όμως ποσοστό (20,9%) επιλέγει πολιτικά γεγονότα και γεγονότα της εσωτερικής σύγκρουσης μεταξύ των Επαναστατών, όπως την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, την κήρυξη της Επανάστασης,³ τις Εθνοσυνελεύσεις, τη φυλάκιση του Κολοκοτρώνη μετά το τέλος της δεύτερης φάσης του Εμφυλίου,⁴ τον ίδιο τον Εμφύλιο, και τη δολοφονία του Καποδίστρια. Το 4,1% αντιμετωπίζει ως μέρος της Επανάστασης την πολύ προγενέστερη σύγκρουση Σουλιωτών-Αλή Πασά και τα γεγονότα του 1803.

Ερώτηση 2: Ποιο γεγονός θεωρείτε το σημαντικότερο της Ελληνικής Επανάστασης;
Θυμάστε να μου αναφέρετε κάποιο;

Γράφημα 2.1

3 Ένα μεγάλο ποσοστό των απαντησάντων συνδέει την κήρυξη της Επανάστασης με τη Μονή της Αγίας Λαύρας, πολλοί λιγότεροι με το πέρασμα του Προύθου από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη.

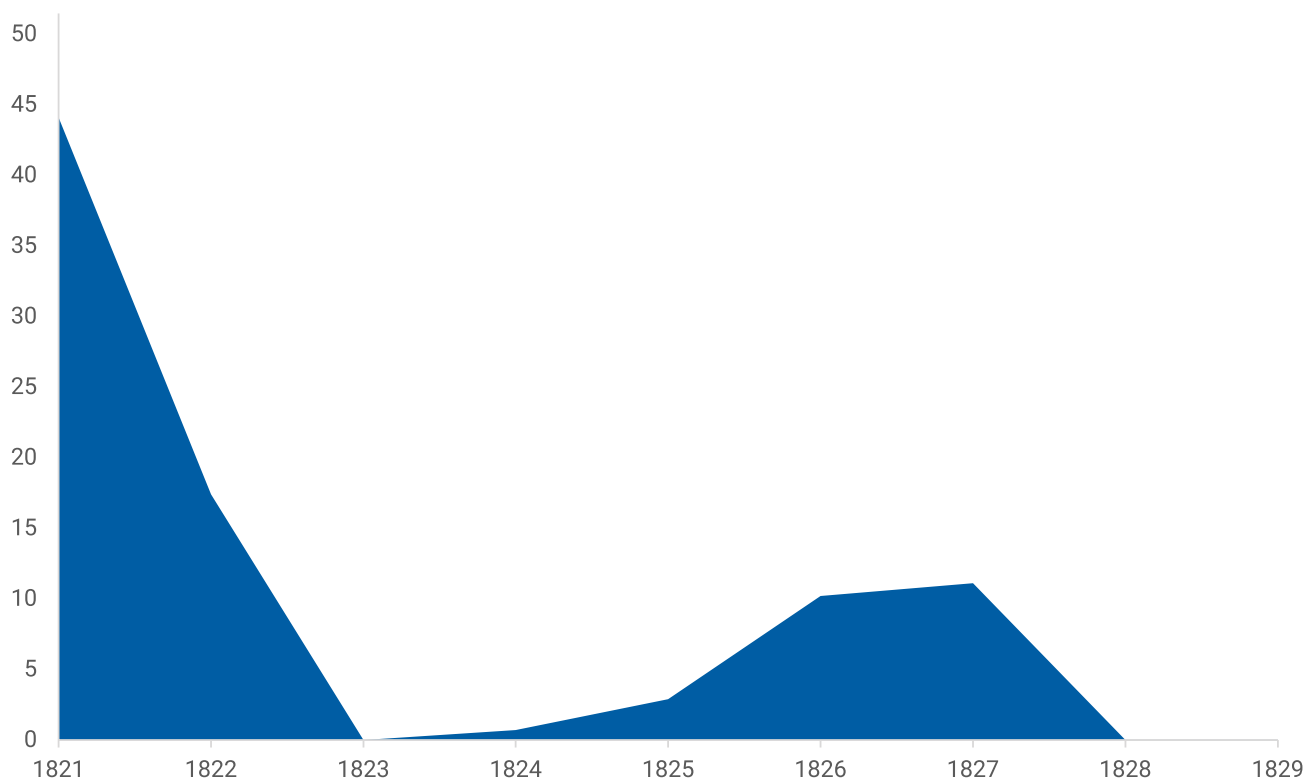
4 Υπάρχει όμως μια σύγχυση μεταξύ αυτής της φυλάκισης και της μεταγενέστερης δίκης Κολοκοτρώνη/Πλαπούτα κατά τη διάρκεια της αντιβασιλείας.

Σχετικά με τα γεγονότα του Αγώνα, αξίζει να παρατηρήσουμε τα εξής:

(α) Η μάχη στα Δερβενάκια και η Άλωση της Τριπολιτσάς βρίσκονται στην πρώτη θέση μεταξύ των αυθόρμητων απαντήσεων, δικαιολογημένα βέβαια, καθώς εξασφάλισαν την σταθεροποίηση της Επανάστασης στον Μοριά. Και τα δύο αυτά γεγονότα συνδέονται με τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και την στρατηγική του, η οποία μπορεί αρχικώς να συνάντησε αντιδράσεις αλλά δικαιώθηκε πλήρως. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Κολοκοτρώνης παραμένει ο πιο δημοφιλής ήρωας της Ελληνικής Επανάστασης, μεταξύ των άλλων και λόγω του ότι η στρατιωτική του δράση είναι περισσότερο γνωστή από εκείνη των άλλων δημοφιλών ηρώων. Έτσι, δεν βλέπουμε μεταξύ των απαντήσεων μάχες που συνδέονται με πρόσωπα όπως ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ή ναυμαχίες του Ανδρέα Μιαούλη.

(β) Οι επιλογές αυτές μπορούν να μας δώσουν μια ενδιαφέρουσα πολεμική γεωγραφία της Επανάστασης, καθώς από τα αναφερθέντα στις απαντήσεις γεγονότα, τα 6 διαδραματίζονται στην Πελοπόννησο, τα 2 στην Ανατολική Ρούμελη, το 1 στη Δυτική Ρούμελη, τα 3 στο Αιγαίο (δεν περιλαμβάνουν όμως ναυμαχίες), το 1 στη Μολδοβλαχία και το 1 στην Ήπειρο (αλλά 18 χρόνια πριν την έναρξη της Επανάστασης).

(γ) Οι απαντήσεις αποτυπώνουν και τη χρονολογική διάσταση της πρόσληψης του Αγώνα, δηλαδή των πολεμικών γεγονότων (1821-1829). Υπάρχει μάλιστα και μια ξεκάθαρη τομή, το 1822 (βλ. παρακάτω γράφημα), που αντανακλά την ύφεση (μόνο στον Μοριά όμως) των πολεμικών γεγονότων κατά την περίοδο 1823-1824, αλλά και την υποχώρηση του Αγώνα. Από το 1823 έως το 1827, χονδρικά από τη νίκη στα Δερβενάκια μέχρι τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, δεν μεσολαβεί κάποιο πολεμικό γεγονός με θετικό πρόσημο – αντίθετα, καταγράφεται ένα πολιτικό γεγονός με αρνητικό πρόσημο, ο Εμφύλιος (τον οποίο αναδεικνύει το 2% των απαντησάντων).

(δ) Η επιδρομή του Ιμπραήμ δεν επιλέγεται ως σημαντικό γεγονός παρά μόνο μία από τις συνέπειές της, η μάχη στο Μανιάκι. Η άφιξη του λόρδου Βύρωνα, τα δάνεια και η διπλωματική δραστηριότητα επίσης δεν αναδεικνύονται ως σημαντικά στις απαντήσεις.

(ε) Αρνητικά καταγράφεται η απουσία αναφορών μεταξύ των απαντήσεων στη δράση του ελληνικού στόλου που υπήρξε καθοριστική για την επιτυχή έκβαση της Επανάστασης, με την εξαίρεση βέβαια της πυρπόλησης της τουρκικής ναυαρχίδας από τον Κανάρη. Ένα υψηλό ποσοστό των απαντησάντων αναφέρει τη ναυμαχία στο Ναβαρίνο, στην οποία όμως δεν συμμετείχε ο ελληνικός στόλος.

(στ) Ένα αξιοσημείωτο ποσοστό (20,8%) αναφέρει τραγικά γεγονότα, ήττες και σφαγές (Μεσολόγγι, Ζάλογγο, Σούλι, Μανιάκι, Αλαμάνο, Ψαρά, Χίος). Αν προσθέσουμε και τα πολιτικά γεγονότα με αρνητικό πρόσημο (π.χ. Εμφύλιος, δολοφονία Καποδίστρια) το ποσοστό αυτό φτάνει το 23,9% των απαντήσεων ή, ακριβέστερα, το 30% περίπου των απαντησάντων.

(ζ) Ένα ομοίως αξιοσημείωτο ποσοστό (17,2%) αδυνατεί να ανακαλέσει κάποιο γεγονός της Επανάστασης. Τα ποσοστά όσων δηλώνουν άγνοια ή αδυναμία ανάκλησης είναι υψηλότερα κυρίως στις γυναίκες (22,7%), τους νέους (25,6%), τους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (34,6%), τους οικονομικά αδύναμους (24,4%), τους φιλελεύθερους (17,8%) και τους ψηφοφόρους του ΣΥΡΙΖΑ (19,9%), ενώ χαμηλότερα ποσοστά καταγράφονται στους άντρες (11,8%), τους μεσήλικες και τους ηλικιωμένους (11,6 % και 12,9% αντίστοιχα), τους απόφοιτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (11,5%), τους ευπορότερους (7,6%), τους συντηρητικούς (6,5%), τους ψηφοφόρους του ΚΙΝΑΛ (6,2%) και του ΚΚΕ (10,3%).

(η) Οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών σε αρκετές περιπτώσεις είναι έντονες, αλλά αυτό οφείλεται κυρίως στο υψηλό ποσοστό των γυναικών που δεν ανέφεραν κάποιο γεγονός της Επανάστασης. Μεταξύ των διαφορών αυτών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι οι άντρες αναφέρουν σε σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό τον Εμφύλιο (Άνδρες: 3,2%, Γυναίκες: 0,7%) και τη ναυμαχία του Ναβαρίνου (Άνδρες: 15,3%, Γυναίκες: 6,9%), ενώ αντιστοίχως οι γυναίκες αναφέρουν σημαντικά περισσότερο από τους άνδρες την Άλωση του Μεσολογγίου (Γυναίκες: 12,9%, Άνδρες: 7,5%) και τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας (Γυναίκες: 7,8%, Άνδρες: 9,9%).

Οι εθνικιστές και οι φιλελεύθεροι θυμούνται περισσότερο την Τρίπολη και τα Δερβενάκια, οι συντηρητικοί το Μεσολόγγι και την Τρίπολη, οι σοσιαλδημοκράτες και οι σοσιαλιστές τα Δερβενάκια και το Ναβαρίνο. Το υψηλότερο ποσοστό αναφοράς στα Δερβενάκια (32,8%) καταγράφουν όμως οι κομμουνιστές, που θυμούνται επίσης το Μεσολόγγι.

(θ) Τις Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα θυμούνται κυρίως νέες γυναίκες, σοσιαλδημοκράτες (3,5%) και κομμουνιστές (3,6%, και 5,2% μεταξύ των ψηφοφόρων του ΚΚΕ) ενώ δεν τα αναφέρουν οι εθνικιστές, οι συντηρητικοί, οι σοσιαλιστές και οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ.

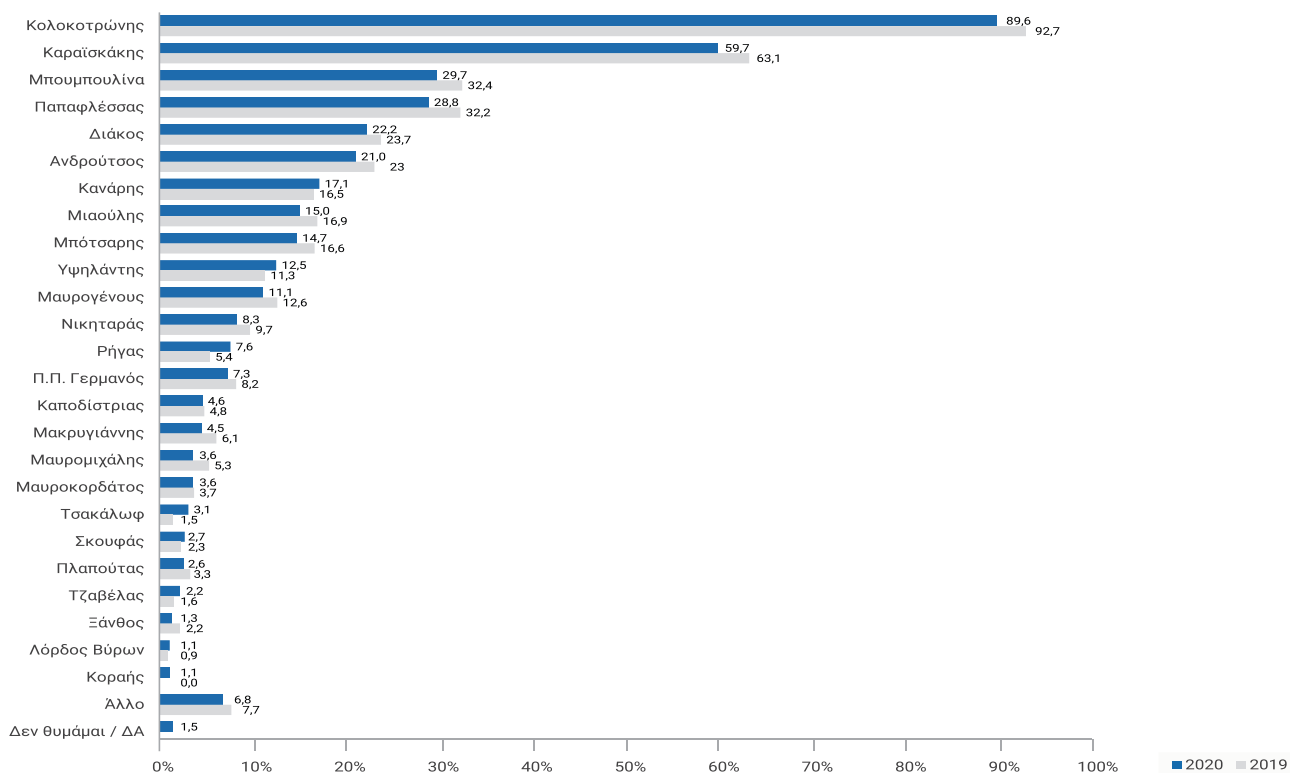
Η ναυμαχία του Ναβαρίνου αναδεικνύεται ως σημαντικότερη για τους άντρες (15,3%), την ηλικιακή ομάδα 55-54 (16,3%), τους απόφοιτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (15,6%), όσους έχουν υψηλότερο εισόδημα (17,9%), τους σοσιαλιστές (13,7%), τους ψηφοφόρους του ΚΙΝΑΛ (17,8%) και της ΝΔ (14,9%) ενώ είναι λιγότερο σημαντική για τις γυναίκες (6,9%), τους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (2,6%), όσους έχουν χαμηλότερο εισόδημα (6,9%), τους συντηρητικούς (1,6%), τους κομμουνιστές (5,6%), και τους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (3,6%).

IV. Τα πρόσωπα

Η κατάταξη των πρωταγωνιστών είναι παρόμοια με εκείνη της πρώτης δημοσκόπησης. Ελάχιστα άλλαξαν έκτοτε, και συνεπώς δεν έχουμε να προσθέσουμε κάτι το ιδιαίτερο πέρα από τις παρακάτω παρατηρήσεις.

ΕΡΩΤΗΣΗ 3: Μπορείτε να θυμηθείτε τα ονόματα των σημαντικότερων πρωταγωνιστών της Επανάστασης του 1821; (έως 5 ονόματα)

Γράφημα 3.1

(α) Οι πιο δημοφιλείς μεταξύ των πρωταγωνιστών του Αγώνα σημειώνουν μια ορατή πτωτική τάση σε σχέση με την προηγούμενη δημοσκόπηση, ενώ αντίθετα σημειώνεται άνοδος στις απαντήσεις που αφορούν τον Κανάρη, τον Υψηλάντη,⁵ τον Ρήγα και τους Φιλικούς συνολικά (7,1% [6,0%]). Ενδιαφέρον έχει επίσης η εμφάνιση του Αδαμάντιου Κοραή στον κατάλογο των απαντήσεων. Αυτές όμως οι μικρές διαφορές, όπως καταδεικνύει το γράφημα 4.1 δεν φαίνεται να είναι σημαντικές, με μια εξαίρεση: την ενίσχυση των ποσοστών που αφορούν τα πρόσωπα που σχετίζονται με τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της Επανάστασης (ο Αδαμάντιος Κοραής από 87,5% σε 90,2%, ο Λόρδος Βύρων από 83,4% σε 85,4%, ο Αναστάσιος Πολυζωίδης από 26,4% σε 29,9%), ακόμα και οι εκπρόσωποι των δυναμικών αστικών στρωμάτων (ο Λάζαρος Κουντουριώτης από 67,7% σε 72%).

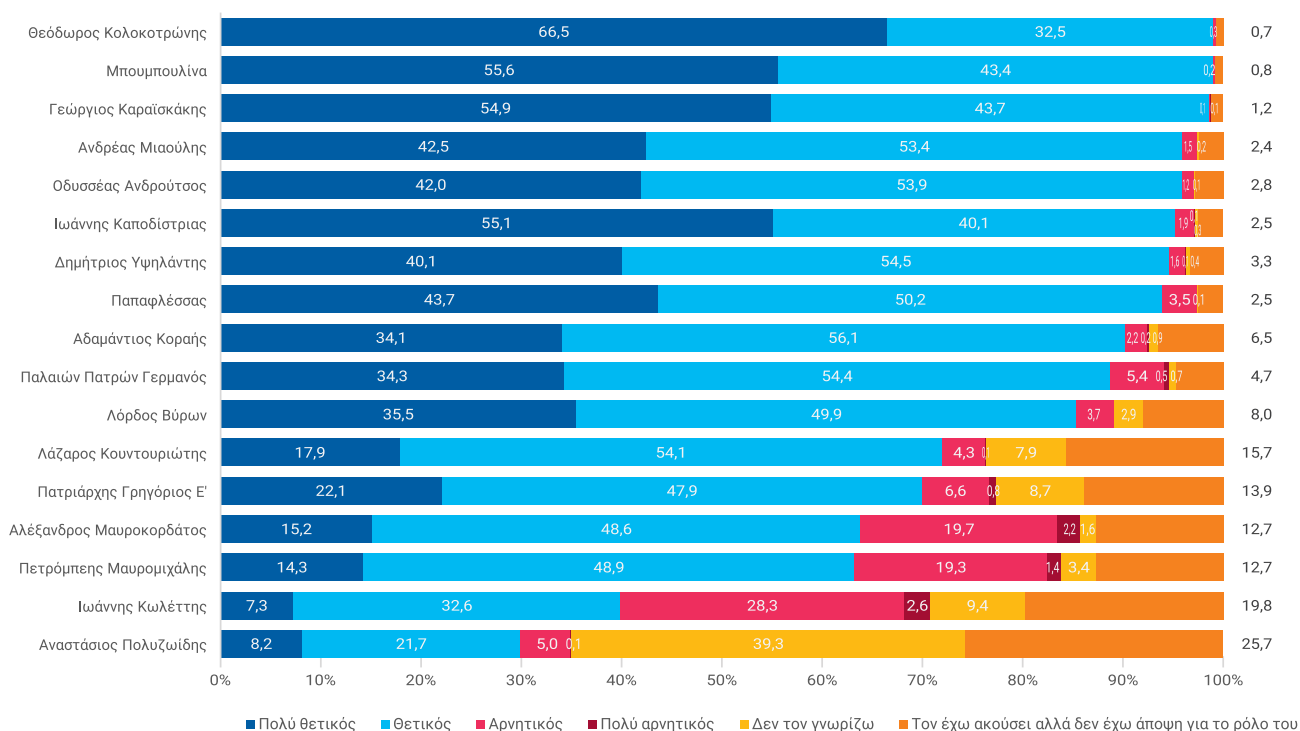
Η πιο εντυπωσιακή αύξηση αφορά την εικόνα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου - από το 55,1% στο 63,8%, σχεδόν 9 ποσοστιαίες μονάδες. Η αύξηση αυτή οφείλεται κυρίως στις γυναίκες (65,6%),

5 Αν και είναι συνήθως αδιευκρίνιστο ποιον εννοούν, καθώς συχνά συγχέουν τα δύο αδέλφια.

τους νέους (69,4%), όσους έχουν υψηλό εισόδημα (69,7%), τους φιλελεύθερους (70,3%), τους ψηφοφόρους ΝΔ, ΚΙΝΑΛ και ΣΥΡΙΖΑ (69%, 68,7%, και 67,4% αντίστοιχα). Υψηλές αρνητικές κρίσεις (30,1%), που όμως δεν υπερβαίνουν τις θετικές, καταγράφονται μεταξύ των ατόμων 55-64 ετών. Η μόνη κατηγορία όπου οι αρνητικές κρίσεις για τον Αλέξανδρο Μαυροκοδράτο υπερβαίνουν τις θετικές είναι οι κομμουνιστές (41,6% θετικά, 44,1% αρνητικά), ενώ οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ είναι διχασμένοι (45,4% έναντι 45,9%).

ΕΡΩΤΗΣΗ 4: Θα σας διαβάσω κάποια ονόματα πρωταγωνιστών του 1821. Σας παρακαλώ να μου πείτε, εξ όσων γνωρίζετε, εάν ο ρόλος τους ήταν θετικός ή αρνητικός για την επιτυχή έκβαση της Επανάστασης. Εάν δεν γνωρίζετε κάποιον ή δεν γνωρίζετε τον ρόλο του, παρακαλώ πείτε το.

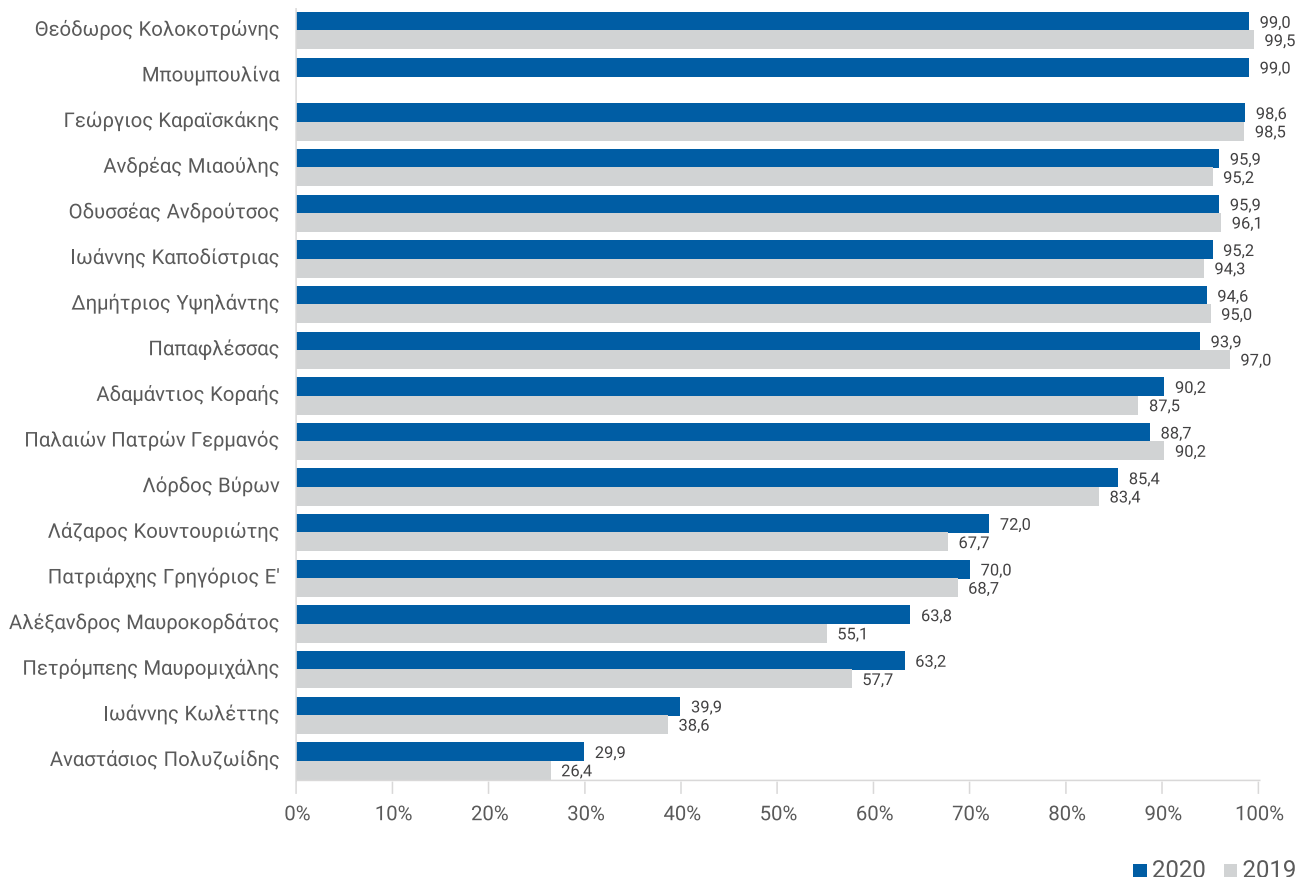
Γράφημα 4.1

Αντίθετα, τον Αναστάσιο Πολυζωίδη γνωρίζουν και αποτιμούν θετικά κυρίως άντρες μεγαλύτεροι σε ηλικία, απόφοιτοι ΑΕΙ, με υψηλό εισόδημα και συντηρητικοί (38,2%).

Ο Αδαμάντιος Κοραής, ο σημαντικότερος Έλληνας φιλελεύθερος διανοούμενος του 19^{ου} αιώνα, είναι ιδιαίτερα δημοφιλής σε όλες τις ομάδες των απαντησάντων ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας ή ιδεολογίας. Ιδιαίτέρως δημοφιλής αναδεικνύεται μεταξύ των αποφοίτων ΑΕΙ (92,8%), των ατόμων με υψηλότερο εισόδημα (95,1%), των σοσιαλδημοκρατών, των σοσιαλιστών και των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ (93,2%, 93,2%, και 93,8% αντίστοιχα). Καταγράφει το υψηλότερο ποσοστό αρνητικών κρίσεων μεταξύ των εθνικιστών (4,6%), οι οποίοι όμως σε ποσοστό 9 στους 10 έχουν θετική εικόνα γι' αυτόν.

Γράφημα 4.2

(β) Την Μπουμπουλίνα αναφέρουν κυρίως γυναίκες (33,4%), οι νεότερης ηλικίας απαντήσαντες (32,3% έως 43,3% στις ηλικίες 35-44), οι απόφοιτοι ΑΕΙ (32%), τα άτομα με χαμηλό εισόδημα (33,6%), οι σοσιαλδημοκράτες (34,4%) και οι φιλελεύθεροι (30,2%), καθώς και οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ (35,7%). Τη Μαντώ Μαυρογένους αναφέρουν οι γυναίκες (15,6%), οι νεότερης ηλικίας απαντήσαντες (17,4%), οι απόφοιτοι ΑΕΙ (12,5%), οι κομμουνιστές (16,9%), οι συντηρητικοί (14,6%), καθώς και οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ (17,3%) και της ΝΔ (13,1%).

(β) Τον Ιωάννη Καποδίστρια θυμούνται κυρίως οι άντρες (6,7%), οι νεότεροι (7,3%), όσοι έχουν υψηλότερο εισόδημα (8,1%), οι εθνικιστές (7,3%), οι σοσιαλιστές (5,9%), οι ψηφοφόροι της ΝΔ (4,7%) ενώ αξιοσημείωτο είναι πως δεν αναφέρθηκε καθόλου (0%) από τους συντηρητικούς και τους κομμουνιστές.

(β) Τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο θυμούνται κυρίως οι γυναίκες (3,9%), οι ηλικίες 35-44 (7,3%), οι απόφοιτοι ΑΕΙ (4,6%), όσοι έχουν υψηλό εισόδημα (6,3%), οι σοσιαλιστές (6%), οι συντηρητικοί (4,5%) και οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ (5,9%).

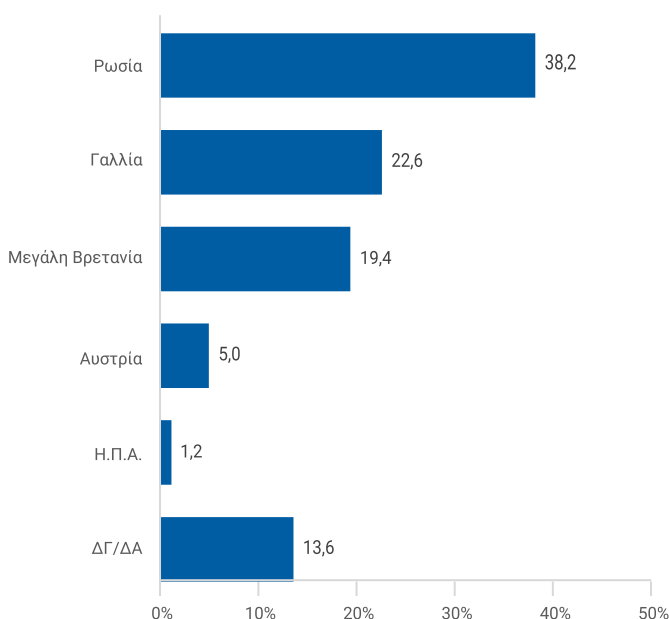
(β) Ο Αδαμάντιος Κοραής είναι το μοναδικό νέο πρόσωπο που προστέθηκε στον κατάλογο σε σχέση με την προηγούμενη δημοσκόπηση, κυρίως λόγω των νεότερων (2,3%), των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ (1,9%) αλλά και όσων δεν ψηφίζουν τα 4 μεγαλύτερα κόμματα (3,1%).

V. Οι μεγάλες δυνάμεις

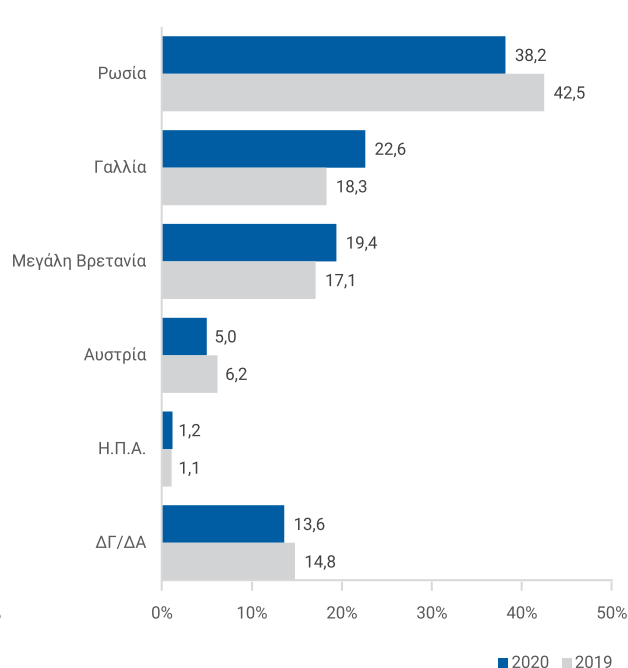
Τα ευρήματα της δεύτερης δημοσκόπησης φαίνεται να διορθώνουν τα αντίστοιχα της πρώτης. Η συμβολή της Ρωσίας⁶ στον Αγώνα συνεχίζει να θεωρείται η σημαντικότερη καταγράφοντας όμως απώλειες, ενώ έχουν αυξηθεί τα ποσοστά της Γαλλίας (κυρίως) και της Μεγάλης Βρετανίας. Το ποσοστό όσων απαντούν (καθαρώς λανθασμένα) «Αυστρία» έχει επίσης μειωθεί.

ΕΡΩΤΗΣΗ 5: Ποια από τις παρακάτω χώρες είχε τη μεγαλύτερη θετική συμβολή στο ελληνικό ζήτημα κατά την περίοδο της Επανάστασης; (ΜΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗ)

Γράφημα 5.1

Γράφημα 5.2

Τον ρόλο της Ρωσίας αξιολογούν ως σημαντικό περισσότερο οι εθνικιστές (που έχουν και τη μεγαλύτερη δυσκολία να απαντήσουν στο ερώτημα), οι σοσιαλδημοκράτες, οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ και του ΚΚΕ (46,7%), αλλά όχι όσοι δηλώνουν κομμουνιστές.

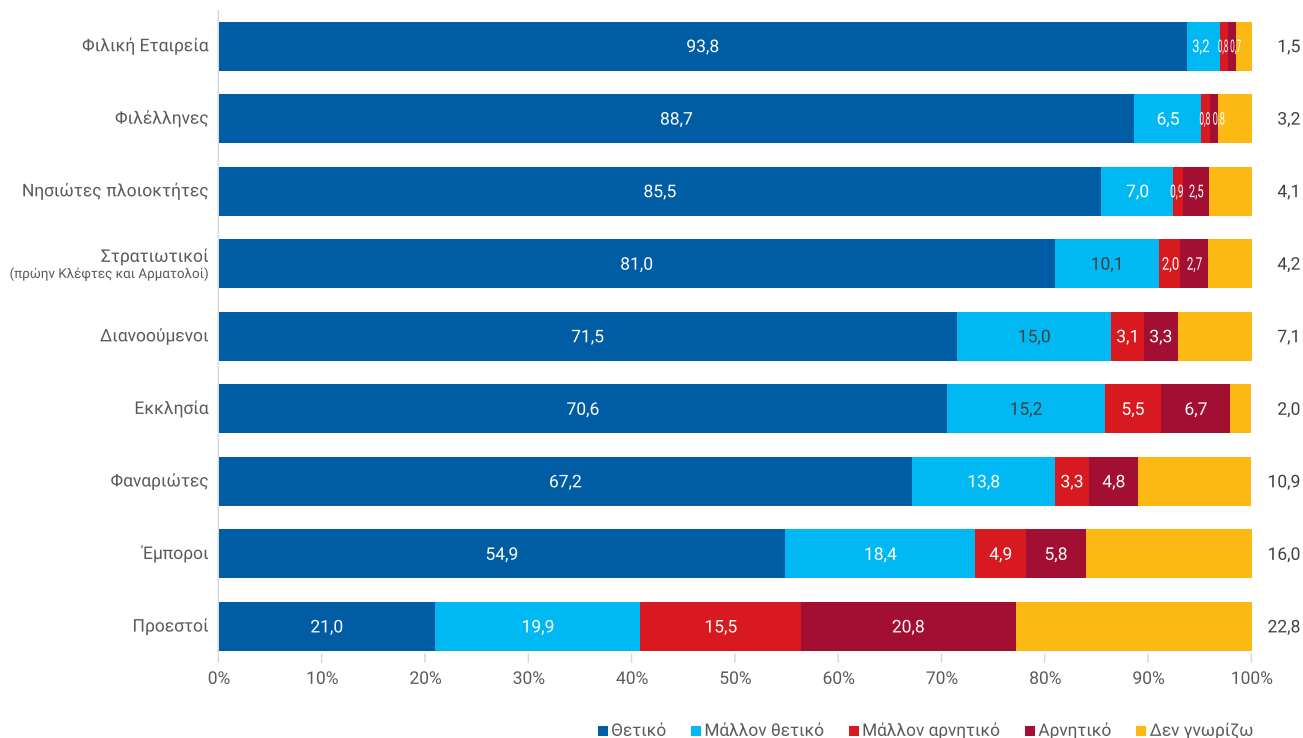
Τον θετικό ρόλο της Μεγάλης Βρετανίας εκτιμούν κυρίως οι νέοι (26%), οι φιλελεύθεροι (22,1%), οι σοσιαλιστές (25,4%), κυρίως όμως οι κομμουνιστές (29,8%) αλλά και οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ.

⁶ Η οποία φυσικά είναι υπαρκτή και σημαντική, βλ. Αριστείδης Χατζής, «Η Ρωσία και η Ελληνική Επανάσταση», Protagon.gr (27/10/2020). Διαθέσιμο [εδώ](#).

VI. Ο ρόλος ομάδων και θεσμών

ΕΡΩΤΗΣΗ 8: Θα σας αναφέρω τώρα κάποιες κοινωνικές ομάδες/θεσμούς και θα ήθελα να μου πείτε, εξ όσων γνωρίζετε, αν έπαιξαν θετικό ή αρνητικό ρόλο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Αν δεν γνωρίζετε τον ρόλο κάποιας κοινωνικής ομάδας πείτε το.

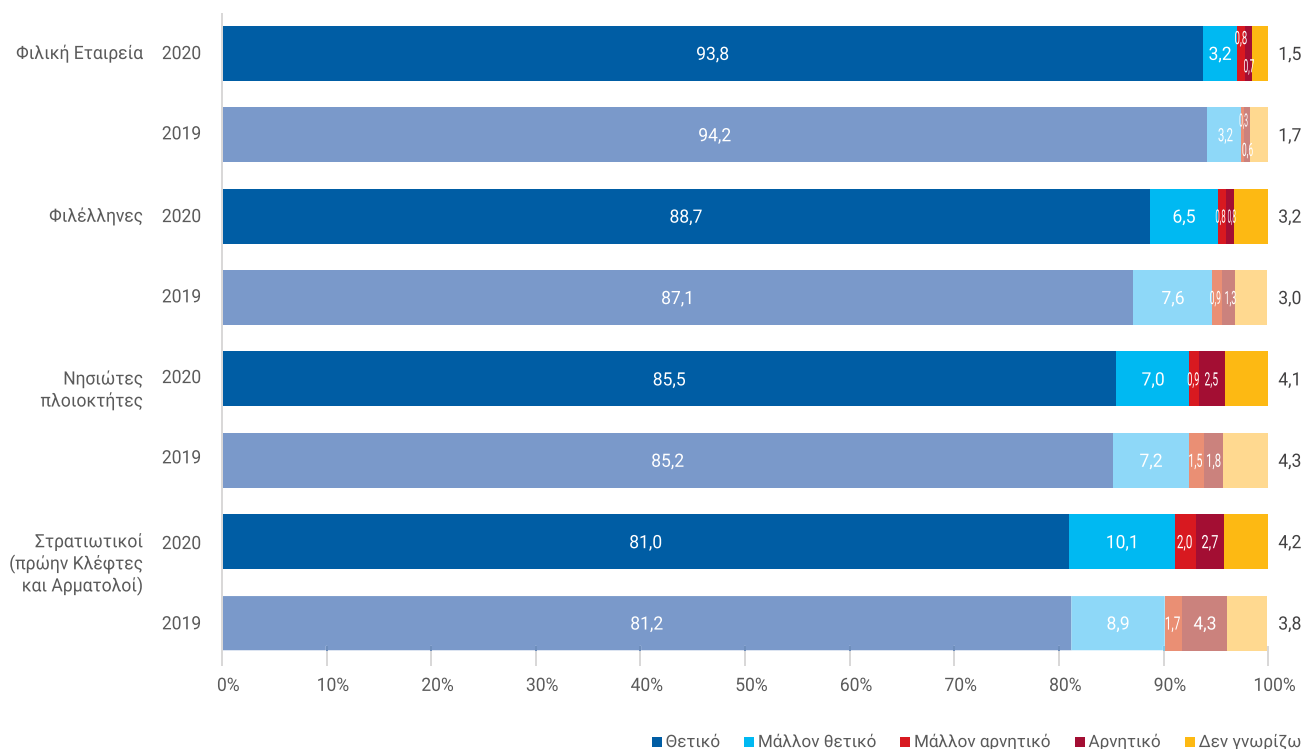
Γράφημα 8.1

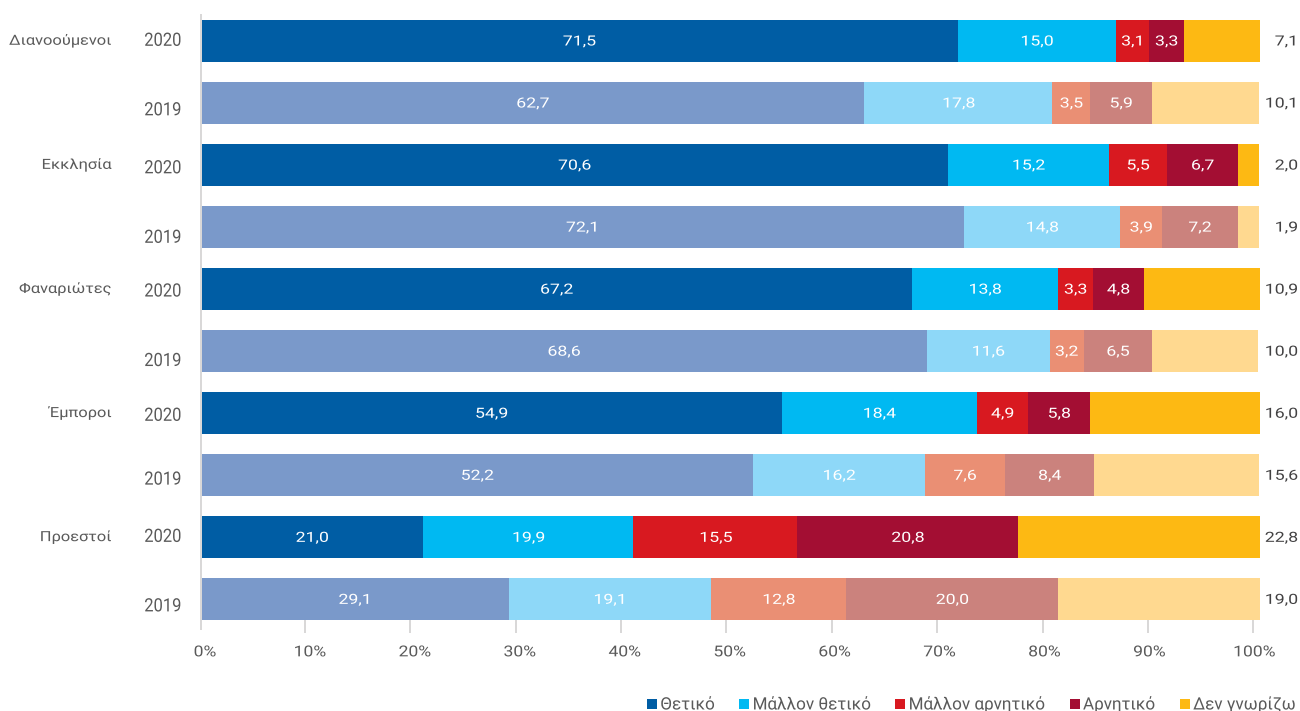
Και στο πεδίο αυτό, οι διαφορές με την προηγούμενη δημοσκόπηση είναι ελάχιστες. Εντοπίζουμε όμως τρεις που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Τη σημαντική πτώση των προεστών από το 48,2% στο 40,9% (με παράλληλη αύξηση του ποσοστού αρνητικών γνώμων, 36,3% [32,8%]), την αύξηση των θετικών γνώμων για τους εμπόρους από το 68,4% στο 73,3%, αλλά κυρίως την εντυπωσιακή βελτίωση της εικόνας των διανοουμένων που συνδέονται με τη φιλελεύθερη και δημοκρατική διάσταση της Επανάστασης, το ποσοστό θετικών γνώμων για τον ρόλο των οποίων αυξάνεται από το ήδη υψηλό 80,5% στο 86,5%. Το σημαντικότερο όμως είναι πως αυξάνεται η απολύτως θετική γνώμη για τον ρόλο τους από το 62,7% στο 71,5%, μια αύξηση δηλαδή 8,8 ποσοστιαίων μονάδων.

ΕΡΩΤΗΣΗ 8: Θα σας αναφέρω τώρα κάποιες κοινωνικές ομάδες/θεσμούς και θα ήθελα να μου πείτε, εξ όσων γνωρίζετε, αν έπαιξαν θετικό ή αρνητικό ρόλο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Αν δεν γνωρίζετε τον ρόλο κάποιας κοινωνικής ομάδας πείτε το.

Γράφημα 8.2

Γράφημα 8.3

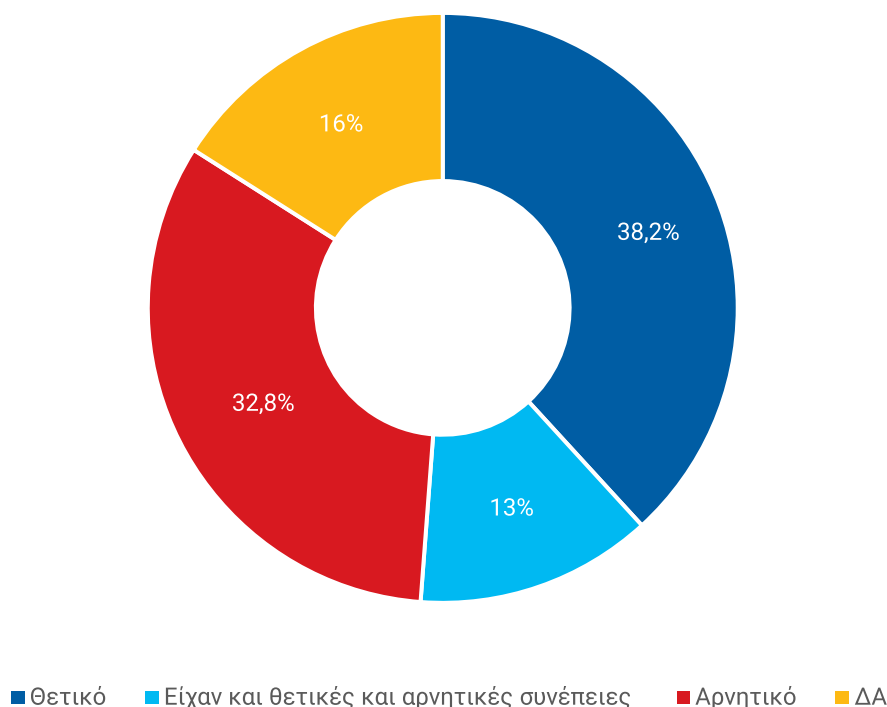
Τα σχετικά ποσοστά σημειώνουν αύξηση μεταξύ των αποφοίτων ΑΕΙ (91,6%), των ατόμων με υψηλότερα εισοδήματα και των φιλελευθέρων (91,2%).

VII. Τα Δάνεια

Αυτή είναι άλλη μια νέα ερώτηση που προσθέσαμε στη δεύτερη δημοσκόπηση. Τα αποτελέσματα έχουν μεγάλο ενδιαφέρον γιατί τα ευρήματα δεν ήταν αυτά που περιμέναμε. Οι περισσότεροι (38,2%) θεωρούν ότι τα δύο εξωτερικά δάνεια είχαν θετικό ρόλο. Ένα σημαντικό ποσοστό (13%) θεωρεί ότι είχαν θετικές αλλά και αρνητικές συνέπειες, ενώ το 32,8% θεωρεί ότι είχαν κυρίως αρνητικές συνέπειες.

ΕΡΩΤΗΣΗ 6: Τι ρόλο πιστεύετε ότι έπαιξαν τα δύο εξωτερικά δάνεια στην έκβαση της Ελληνικής Επανάστασης; (ΜΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗ)

Γράφημα 6.1

Μεταξύ των απαντήσεων σημειώνονται μεγάλες διαφοροποιήσεις. Κατ' αρχάς είναι μεγάλο το ποσοστό των ατόμων που δεν απαντούν: το 21,4% των γυναικών, το 25,6% όσων έχουν ηλικία άνω των 65, το 35,1% των αποφοίτων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, το 20,7% όσων έχουν χαμηλότερα εισοδήματα. Επίσης, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν τα δάνεια σαφέστερα πιο αρνητικά από τους άντρες. Η ηλικιακή ομάδα που τα βλέπει πολύ πιο θετικά από τις υπόλοιπες είναι οι ηλικίες 35-44 αλλά και οι άνω των 65 (ενώ αντιθέτως, ιδιαίτερα αρνητικά τα αποτιμούν οι ηλικίες 54-64). Θετικά αντιμετωπίζουν επίσης τα δάνεια όσοι έχουν μεσαία και υψηλότερα εισοδήματα, ενώ τα κρίνουν αρνητικά τα άτομα με χαμηλότερα εισοδήματα.

Οι πιο θετικοί απέναντι στα δάνεια είναι οι φιλελεύθεροι (47,9%) και οι πιο αρνητικοί οι κομμουνιστές (50,3%, και 65,2% οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ). Εκτός από τους σοσιαλιστές που αντιμετω-

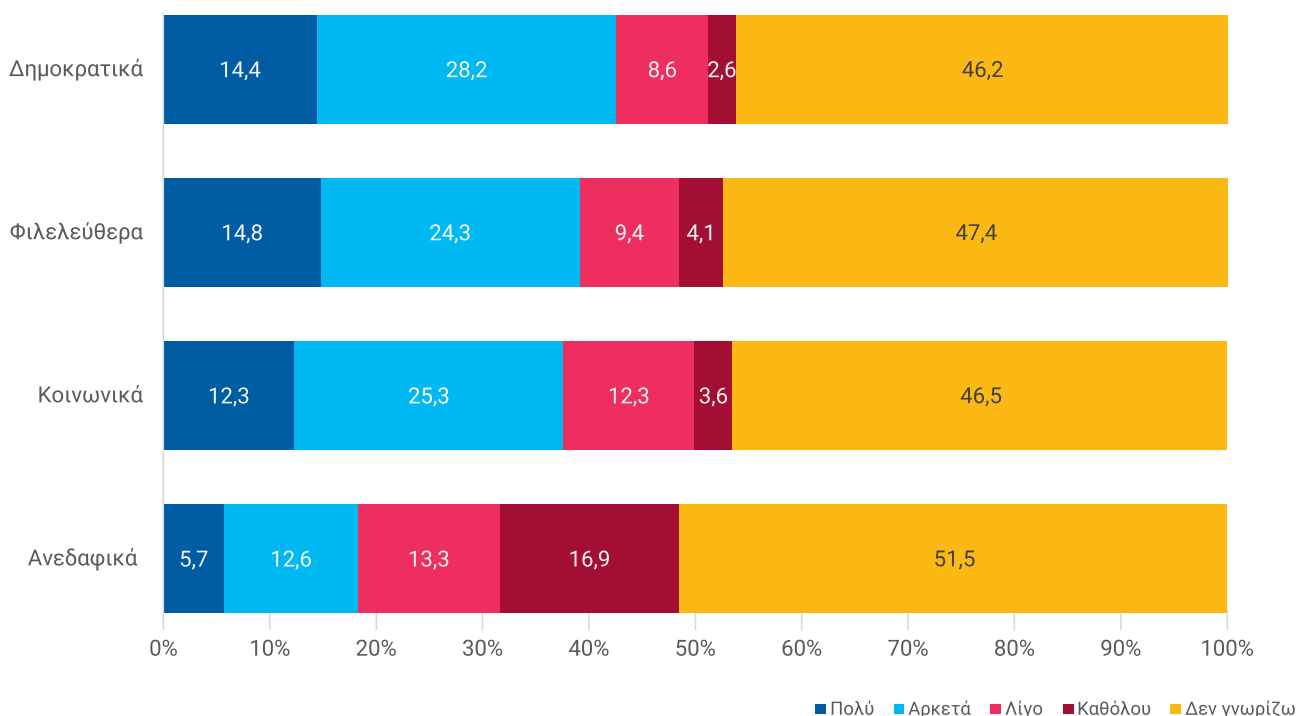
πίζουν σαφέστατα με θετικό τρόπο τα δάνεια, οι άλλες ιδεολογικές ομάδες είναι μοιρασμένες. Οι ψηφοφόροι της ΝΔ είναι οι μόνοι που τα βλέπουν σαφώς θετικά και μάλιστα με μεγάλη διαφορά. Οι ψηφοφόροι όλων των άλλων κομμάτων τα αντιμετωπίζουν αρνητικά.

VII. Οι Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα

Και εδώ τα αποτελέσματα είναι παρόμοια με εκείνα της πρώτης δημοσκόπησης. Δυστυχώς, η άγνοια ως προς τις Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα παραμένει πολύ μεγάλη, καθώς προσεγγίζει το 50%.

ΕΡΩΤΗΣΗ 9: Όπως ίσως γνωρίζετε οι Έλληνες Επαναστάτες ψήφισαν σε τρεις Εθνοσυνελεύσεις τρία Συντάγματα. Το Σύνταγμα της Επιδάουρου (1822), το Σύνταγμα του Άστρους (1823) και το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827). Πείτε μου κατά πόσο ταιριάζουν σε αυτά τα Συντάγματα τα παρακάτω χαρακτηριστικά (Πολύ, αρκετά, λίγο ή καθόλου). Αν δεν γνωρίζετε, παρακαλώ πείτε το.

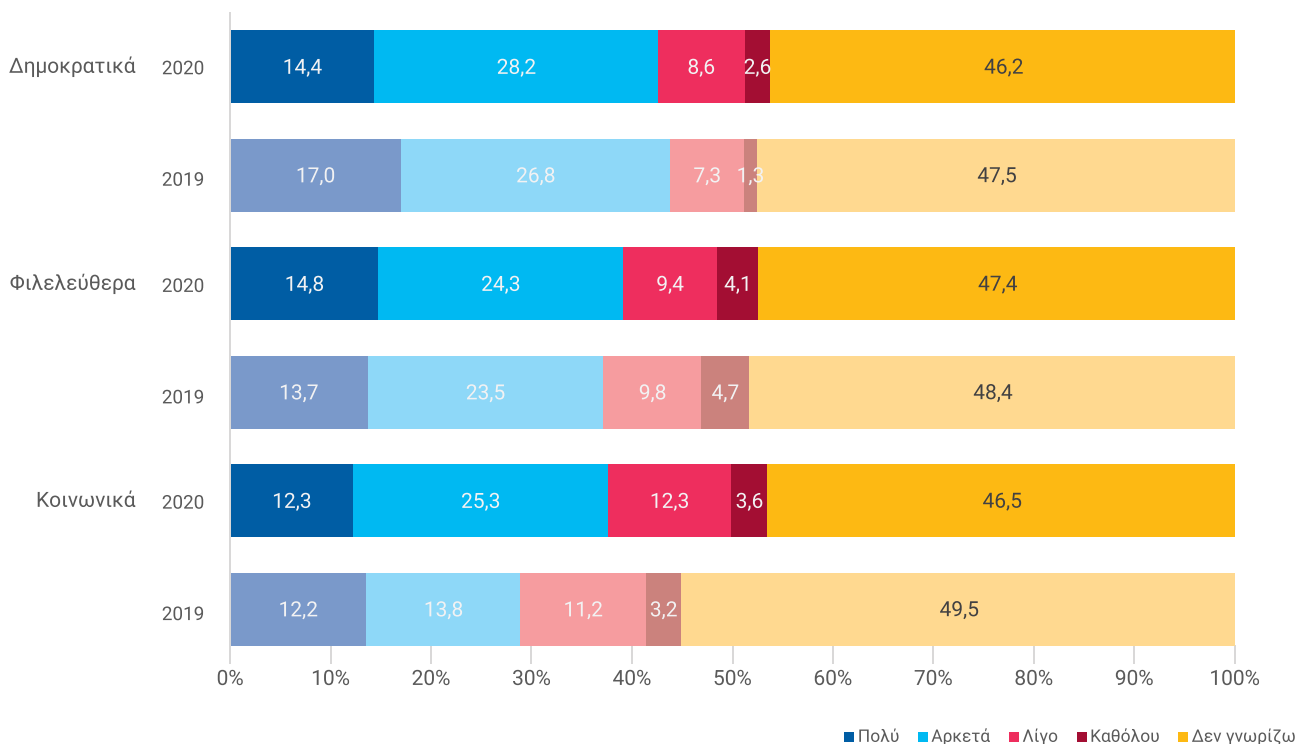
Γράφημα 9.1

Από εκείνους όμως που απαντούν, η μεγάλη πλειονότητα αναδεικνύει τον δημοκρατικό και τον φιλελεύθερο χαρακτήρα των καταστατικών κειμένων, με τα σχετικά ποσοστά να αυξάνονται λίγο, αλλά ορατά σε σχέση με την πρώτη έρευνα γνώμης. Φιλελεύθερα θεωρούν τα Συντάγματα τα άτομα 35-44 ετών, οι απόφοιτοι ΑΕΙ, όσοι έχουν υψηλότερα εισοδήματα, οι φιλελεύθεροι, οι σοσιαλδημοκράτες, οι ψηφοφόροι του ΚΙΝΑΛ και του ΚΚΕ.

ΕΡΩΤΗΣΗ 9: Όπως ίσως γνωρίζετε οι Έλληνες Επαναστάτες ψήφισαν σε τρεις Εθνοσυνελεύσεις τρία Συντάγματα. Το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822), το Σύνταγμα του Άστρους (1823) και το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827). Πείτε μου κατά πόσο ταιριάζουν σε αυτά τα Συντάγματα τα παρακάτω χαρακτηριστικά (Πολύ, αρκετά, λίγο ή καθόλου). Αν δεν γνωρίζετε, παρακαλώ πείτε το.

Γράφημα 9.2

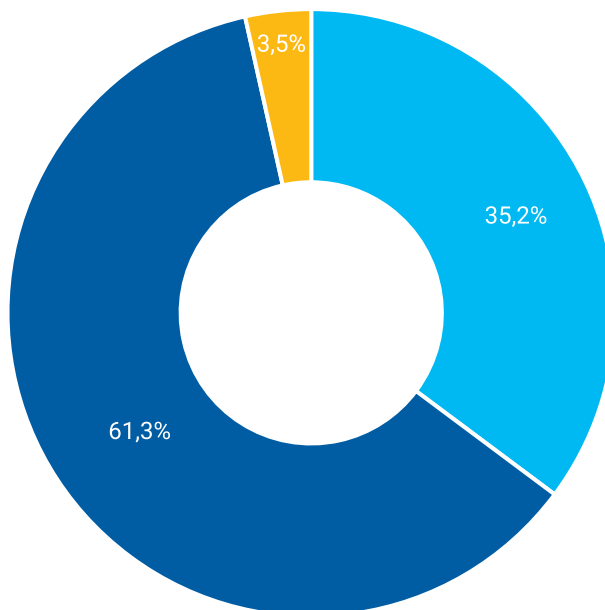

IX. Τα αίτια της επιτυχίας

Και σε αυτή την ερώτηση που δεν είχε τεθεί στην πρώτη δημοσκόπηση, οι απαντήσεις ήταν πολύ ενδιαφέρουσες: Περίπου τα 2/3 των απαντησάντων (61,3%) θεωρούν ότι οι στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων ήταν αποφασιστικές για την τελική επιτυχία, ενώ το 1/3 (35,2%) θεωρεί ότι η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν απαραίτητη.

ΕΡΩΤΗΣΗ 7: Ποιό ήταν κατά τη γνώμη σας το πιο σημαντικό αίτιο της θετικής έκβασης της Ελληνικής Επανάστασης; (ΜΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗ)

Γράφημα 7.1

■ Η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων ■ Οι στρατιωτικές επιτυχίες των επαναστατών; ■ ΔΓ/ΔΑ

Όλες οι επιμέρους ομάδες δίνουν έμφαση στις στρατιωτικές επιτυχίες, κυρίως όσοι έχουν πρωτοβάθμια (69,5%) και δευτεροβάθμια (67,7%) εκπαίδευση, όσοι έχουν χαμηλότερα εισοδήματα (69,7%), οι εθνικιστές (69,3%), οι συντηρητικοί (68%) και οι κομμουνιστές (68,2%). Αντίθετα δίνουν μεγάλη έμφαση στην επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων οι νεότεροι (39,8%), οι απόφοιτοι ΑΕΙ (42,5%), όσοι έχουν υψηλότερα εισοδήματα (47,4),⁷ οι σοσιαλιστές (45,9%) και οι ψηφοφόροι του ΚΙΝΑΛ (43,9%).

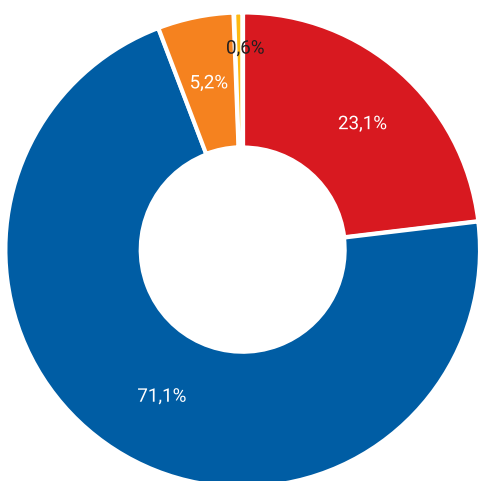
X. Μύθοι και αλήθειες.

Η ερώτηση για το κρυφό σχολειό και την Αγία Λαύρα είχε τεθεί και στην πρώτη δημοσκόπηση. Τα νέα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν πλήρως τα προηγούμενα ευρήματα. Το ποσοστό που θεωρεί ιστορικό γεγονός το κρυφό σχολειό παραμένει υψηλό (71,1%), ενώ μειώθηκε σε σχέση με την πρώτη δημοσκόπηση το ποσοστό εκείνων που το θεωρούν μύθο. Τα μεγαλύτερα ποσοστά υπέρ της ιστορικής αλήθειας του κρυφού σχολείου καταγράφονται μεταξύ των αποφοίτων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (90,6%), των εθνικιστών (91%) και των συντηρητικών (90,7%), ενώ μύθο το χαρακτηρίζουν κατά πλειοψηφία οι απόφοιτοι ΑΕΙ (63,2%) και οι κομμουνιστές (59,8%), μόνοι μεταξύ των ιδεολογικών ομάδων.

⁷ Είναι η μοναδική ομάδα στην οποία η πλειονότητα δεν δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις στρατιωτικές επιτυχίες.

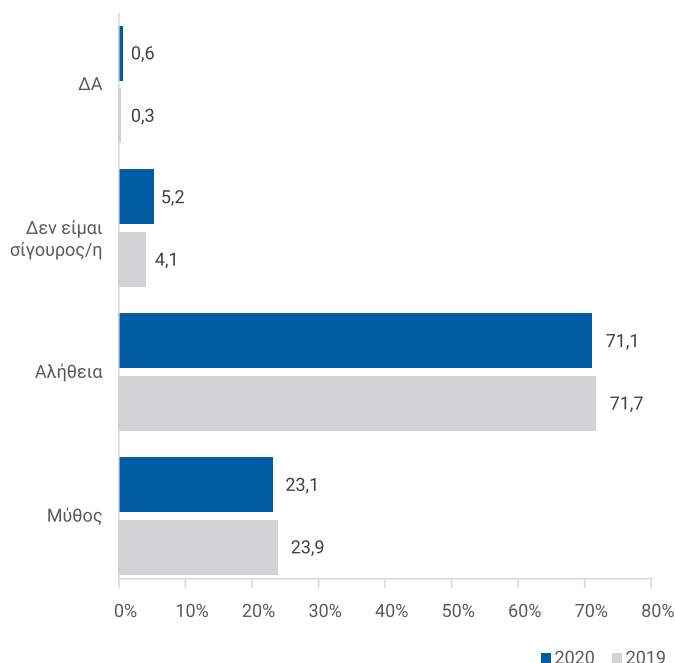
ΕΡΩΤΗΣΗ 10: Θεωρείτε ότι είναι μύθος ή αλήθεια «το κρυφό σχολειό»;

Γράφημα 10.1

■ Μύθος ■ Αλήθεια ■ Δεν είμαι σίγουρος/η ■ ΔΑ

Γράφημα 10.2

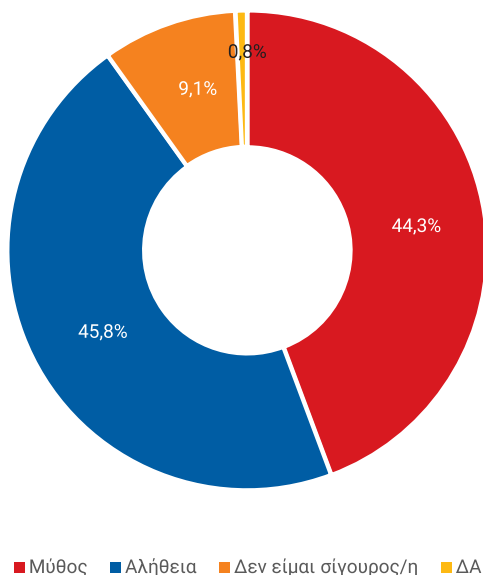

■ 2020 ■ 2019

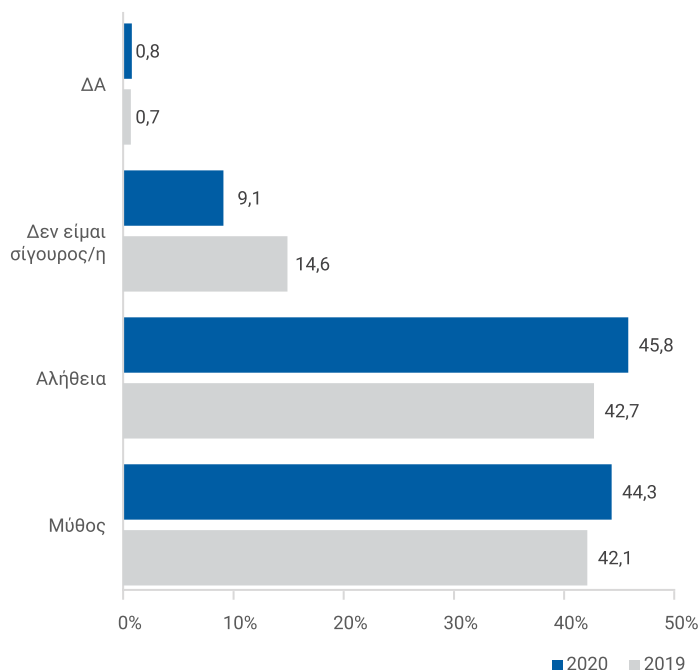
Ως προς την ιστορική αλήθεια της έναρξης της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα, οι απαντήσεις που καταγράφηκαν στην πρώτη δημοσκόπηση ήταν μοιρασμένες. Με τη νέα δημοσκόπηση συνεχίζουν να είναι μοιρασμένες, αν και έχει ενισχυθεί η πλευρά που θεωρεί πως η Επανάσταση ξεκίνησε πράγματι στην Αγία Λαύρα στις 25 Μαρτίου 1821 – μεταξύ αυτών οι ηλικιωμένοι (50,7%), όσοι έχουν πρωτοβάθμια εκπαίδευση (77,5%) και οι συντηρητικοί (69%). Αντιθέτως, ιστορικά ανακριβή θεωρούν την έναρξη της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα κατά πλειοψηφία οι απόφοιτοι ΑΕΙ (52,2%), όσοι έχουν υψηλά εισοδήματα (57%), οι κομμουνιστές (83,3%) και οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ (72%).

ΕΡΩΤΗΣΗ 11: Θεωρείτε ότι είναι μύθος ή αλήθεια το ότι η έναρξη της Επανάστασης έγινε την 25η Μαρτίου στη μονή της Αγίας Λαύρας;

Γράφημα 11.1

Γράφημα 11.2

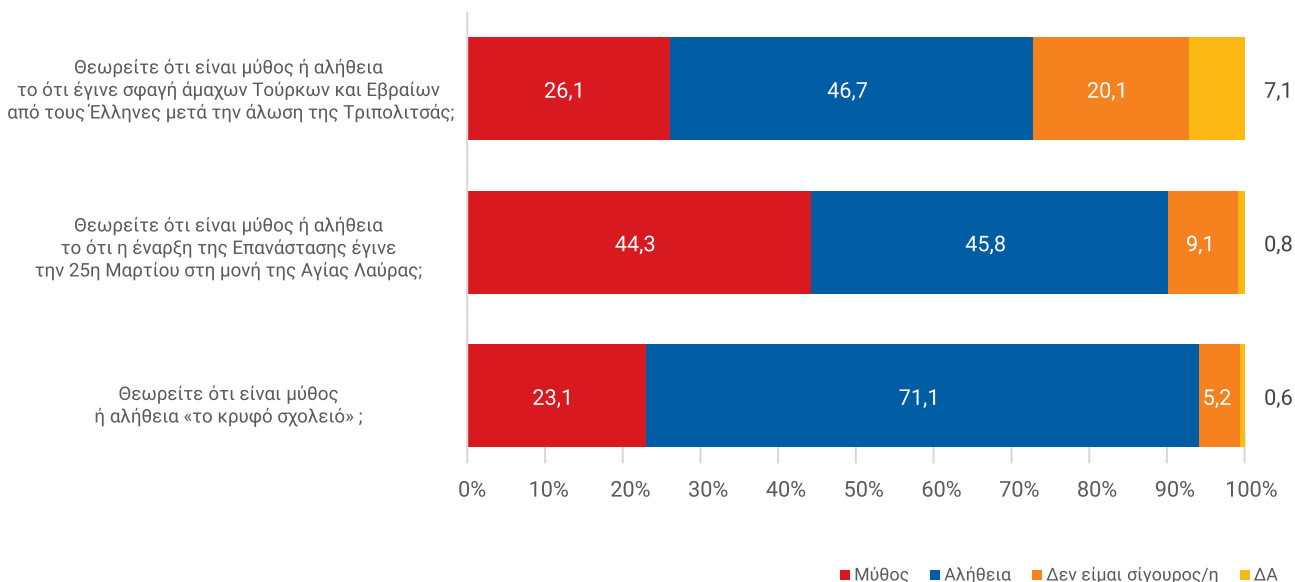

Στην πρώτη δημοσκόπηση είχαμε προσθέσει και ένα όντως ιστορικό γεγονός για διαπιστώσουμε πώς αυτό αντιμετωπίζεται: τον αφορισμό του Αλέξανδρου Υψηλάντη και του Μιχαήλ Σούτσου από τον Γρηγόριο Ε΄. Μόνο ένας στους τρεις Έλληνες ήταν βέβαιος ότι όντως συνέβη. Το 23,3% το θεωρούσε μύθο, ένας στους τρεις δεν ήταν σίγουρος και το 10,2% δήλωσε άγνοια.

Αυτή τη φορά ρωτήσαμε για τη σφαγή άμαχων Τούρκων και Εβραίων μετά την άλωση της Τριπολιτσάς. Το 27,2% δήλωσε άγνοια. Ένα 26,1% θεωρεί ότι είναι μύθος (όπως αντιστοίχως μύθο θεωρούσε το 23,3% τον αφορισμό Υψηλάντη και Σούτσου). Ένα εντυπωσιακό 46,7% όμως απαντά ότι η σφαγή στην Τριπολιτσά, ένα από τα μελανότερα σημεία της Ελληνικής Επανάστασης συνέβη στην πραγματικότητα. Απαντούν σωστά κυρίως οι νέοι (54,4%), οι απόφοιτοι ΑΕΙ (53,1%), όσοι έχουν μεγαλύτερο εισόδημα (64,9%), οι κομμουνιστές (58,9%), οι σοσιαλιστές (55,4%), και οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ (53,3%). Αντίθετα αμφισβητούν το γεγονός με υψηλά ποσοστά οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (32,3%), όσοι έχουν χαμηλότερο εισόδημα (34,5%) και οι συντηρητικοί (43,7%).

ΕΡΩΤΗΣΗ 12: Θεωρείτε ότι είναι μύθος ή αλήθεια το ότι έγινε σφαγή άμαχων Τούρκων και Εβραίων από τους Έλληνες μετά την άλωση της Τριπολιτσάς;

Γράφημα 12.2

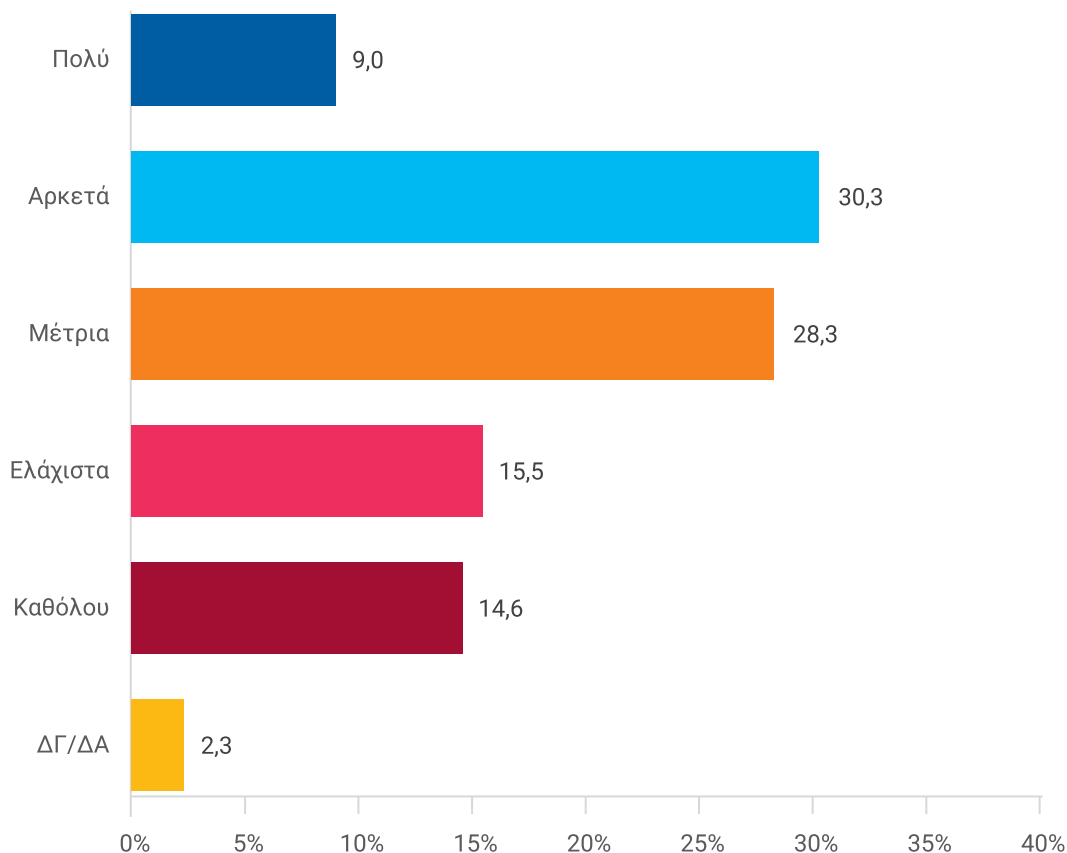

XI. Πέτυχε η Επανάσταση;

Σε μια νέα ερώτηση που θέσαμε στη δεύτερη αυτή δημοσκόπηση, διαπιστώνουμε ότι μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας θεωρεί ότι τα 200 χρόνια της ιστορικής πορείας του ελληνισμού μετά το 1821 δεν δικαίωσαν τις προσδοκίες των Επαναστατών. Ικανοποιημένο δηλώνει το 39,3%, ένα υψηλό ποσοστό (28,3%) είναι αμφίθυμο, και το 30,1% θεωρεί ότι η νεότερη Ελλάδα δεν δικαίωσε τις προσδοκίες των Αγωνιστών του 1821. Περισσότερο ικανοποιημένοι είναι οι ηλικιωμένοι, οι απόφοιτοι ΑΕΙ, όσοι έχουν υψηλότερα εισοδήματα, οι φιλελεύθεροι αλλά και οι συντηρητικοί και οι σοσιαλδημοκράτες, οι ψηφοφόροι ΝΔ, ΚΙΝΑΛ και ΣΥΡΙΖΑ. Λιγότερο ικανοποιημένοι αναδεικνύονται οι νέοι, οι εθνικιστές, οι κομμουνιστές και οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ.

ΕΡΩΤΗΣΗ 15: Πόσο θεωρείτε ότι τα 200 χρόνια ελληνικής ιστορίας που ακολούθησαν, δικαίωσαν τις προσδοκίες των Επαναστατών;

Γράφημα 15.1

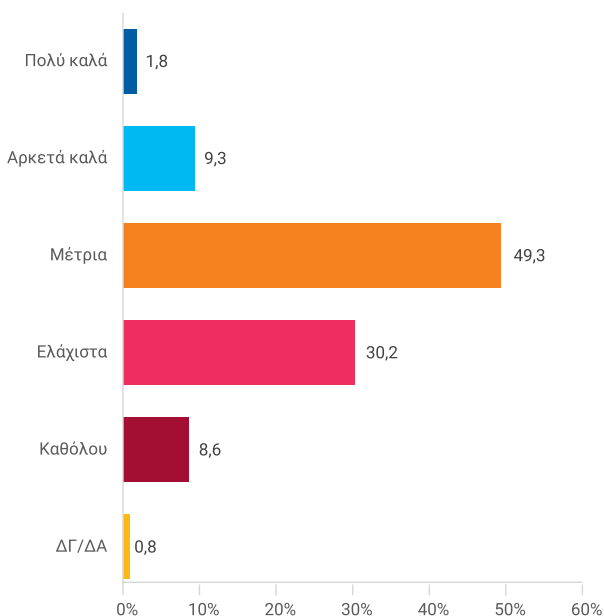

XII. Πόσο καλά γνωρίζουμε την Επανάσταση;

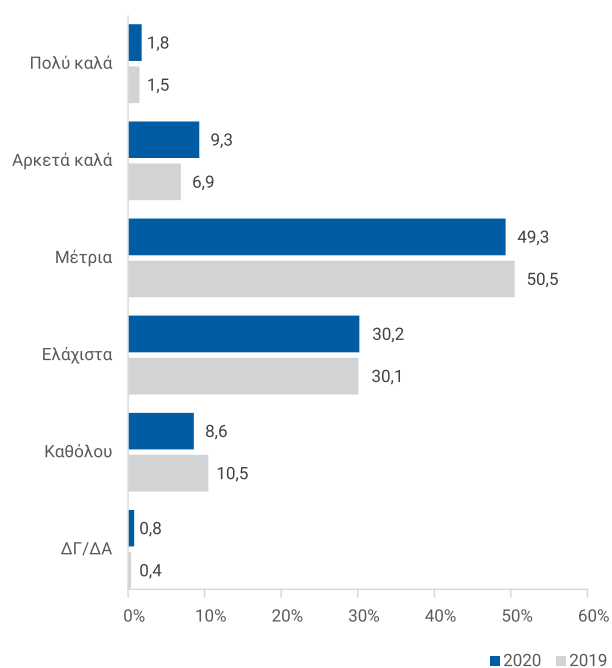
Τον Δεκέμβριο του 2020, λίγες μέρες πριν εισέλθουμε στο επετειακό έτος της διακοσιετηρίδας, οι Έλληνες δηλώνουν κάπως πιο αισιόδοξοι ως προς το επίπεδο γνώσεων των συμπατριωτών τους για την Επανάσταση. Σε ό,τι αφορά τους εαυτούς τους, τα αντίστοιχα ποσοστά παραμένουν μεγαλύτερα – τουλάχιστον ο ένας στους δύο απαντήσαντες δηλώνει πως ο ίδιος γνωρίζει καλά την Επανάσταση.

ΕΡΩΤΗΣΗ 13: Το 2021 θα γιορτάσουμε τα 200 χρόνια από την Επανάσταση του 1821. Πόσο καλά νομίζετε ότι ο μέσος Έλληνας πολίτης γνωρίζει την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης;

Γράφημα 13.1

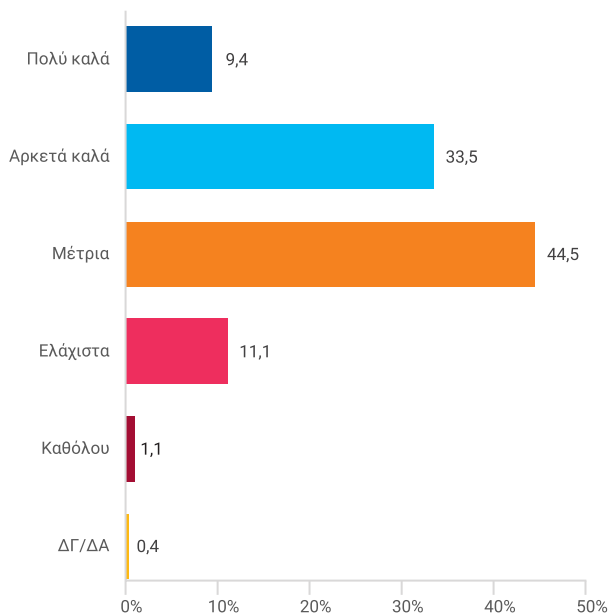
Γράφημα 13.2

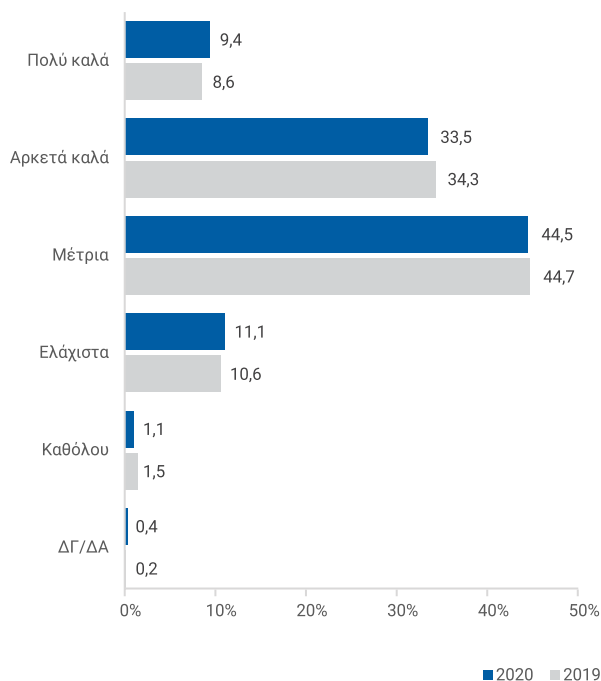
Τη μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση έχουν οι άντρες, οι ηλικιωμένοι, οι απόφοιτοι ΑΕΙ, όσοι έχουν υψηλά εισοδήματα και οι ψηφοφόροι του ΚΙΝΑΛ.

ΕΡΩΤΗΣΗ 14: Εσείς, πόσο καλά γνωρίζετε την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης;

Γράφημα 14.1

Γράφημα 14.2

XIII. Τα 200 Χρόνια

Η τελευταία ερώτηση αφορά τα 200 χρόνια ελληνικής ιστορίας μετά την Επανάσταση. Ιδιαίτερη σημασία έχει πως ο ένας στους πέντε ερωτηθέντες αδυνατεί να απαντήσει. Από το υπόλοιπο 80%, οι περισσότεροι (σχεδόν το 50%) δίνουν απαντήσεις που αναφέρονται στον γεωπολιτικό προσανατολισμό της χώρας, ήδη από το 1822, προς τη Δύση, στον θεσμικό εκσυγχρονισμό, στη δημοκρατική και φιλελεύθερη παράδοση ελευθερίας και στο κράτους δικαίου. Επίσης, επισημαίνουν την οικονομική ανάπτυξη, την εκπαίδευση, τις υποδομές, κλπ. Το 43,1% επιλέγει στιγμές ηρωισμού, εθνικής ανάτασης, εδαφικής επέκτασης αλλά και αντίστασης στον αυταρχισμό. Τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας επιλέγουν κυρίως άντρες, μεγάλης ηλικίας και με υψηλότερο εισόδημα, φιλελεύθεροι, ψηφοφόροι της ΝΔ και του ΚΙΝΑΛ. Τη συνταγματική παράδοση ξεχωρίζουν όσοι έχουν υψηλή μόρφωση, υψηλότερα εισοδήματα, είναι σοσιαλιστές ή σοσιαλδημοκράτες και ψηφίζουν ΚΙΝΑΛ. Τα πολεμικά γεγονότα επιλέγουν οι νεότεροι, οι εθνικιστές και οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ που βέβαια έχουν υψηλά ποσοστά και στην ανάδειξη της εθνικής αντίστασης.

ΕΡΩΤΗΣΗ 16: Ποιο θεωρείτε ότι είναι το σημαντικότερο επίτευγμα της Ελλάδας τα τελευταία διακόσια χρόνια (μετά την Επανάσταση);

Γράφημα 16.1

XIV. Συμπεράσματα

Η δεύτερη δημοσκόπηση του Κέντρου Φιλελεύθερων Μελετών επιβεβαίωσε πλήρως τα ευρήματα της πρώτης σχεδόν σε όλα τα ερωτήματα που τέθηκαν για δεύτερη φορά. Όμως διαγράφεται ταυτόχρονα ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την περίοδο του Αγώνα (όχι όμως όση θα περιμέναμε) που όμως δεν αλλάζει τις παγιωμένες πεποιθήσεις. Έτσι, καταγράφονται υψηλά ποσοστά άγνοιας ανάμεσα στις γυναίκες και όσους έχουν χαμηλό μορφωτικό και εκπαιδευτικό επίπεδο.

Το σημαντικότερο εύρημα είναι η αξιοσημείωτη αύξηση των ποσοστών αναγνώρισης της μεγάλης συνεισφοράς των φιλελεύθερων προσωπικοτήτων (Μαυροκορδάτος), των ομάδων (διανοούμενοι) και των θεσμών (Συντάγματα).

Φυσικά έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα νέα ευρήματα, όπως:

(α) ο εντοπισμός των γεγονότων που θεωρούνται κρίσιμα ή είναι απλώς γνωστά, και η γεωγραφική και χρονική διάσταση.

(β) η μάλλον θετική αντιμετώπιση των δύο εξωτερικών δανείων που έχουν δαιμονοποιηθεί από τη λαϊκότερο ιστορία.

(γ) η σαφής προτεραιότητα των στρατιωτικών γεγονότων έναντι της διπλωματίας ως παραγόντων στους οποίους θεωρείται ότι οφείλεται η επιτυχής κατάληξη του αγώνα.

(δ) η ανθεκτικότητα των μύθων.

(ε) η μεγάλη άγνοια για ιστορικά γεγονότα της Επανάστασης, αλλά και της ιστορικής διαδρομής των 200 ετών έκτοτε.

(στ) η αμφιθυμία σχετικά με την πορεία της Ελλάδας από την Επανάσταση μέχρι σήμερα.

(ζ) η εκτίμηση του προσανατολισμού της χώρας προς τη Δύση, τους θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας και τον διαρκή εκσυγχρονισμό.

Σχολιασμός των ευρημάτων των δύο δημοσκοπήσεων του ΚΕΦΙΜ

Νίκος Κ. Αλιβιζάτος*

1. Για μένα, τα περισσότερα ευρήματα των δυο δημοσκοπήσεων του ΚΕΦΙΜ για το πώς, διακόσια χρόνια μετά, οι σημερινοί Έλληνες βλέπουμε την επανάσταση του 1821 δεν είναι έκπληξη. Γιατί επιβεβαιώνουν την εδραία πεποίθησή μου ότι τρέφουμε ως λαός μια βαθύτατα συγκινησιακή σχέση με την ιστορία μας, την οποία έχουμε την τάση να βλέπουμε αποκομμένη από τις γενικότερες εξελίξεις της συγκεκριμένης εποχής, παγκόσμιες και ευρωπαϊκές. Μύθος και αλήθεια, όπως δείχνουν και οι απαντήσεις στα σχετικά ερωτήματα, συμπλέκονται αξεδιάλυτα, με έναν υπερχειλίζοντα συναισθηματισμό να περιβάλλει με μίαν αχλή λυρισμού και μεγαλείου γεγονότα και πρόσωπα, ειδικά όταν έχουν έντονο το στοιχείο της θυσίας.

2. Από αυτή την άποψη το ξεκάθαρο διαχρονικό προβάδισμα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στην κλίμακα των δημοφιλέστερων πρωταγωνιστών της επανάστασης ήταν για μένα πέρα για πέρα αναμενόμενο. Διότι γι' αυτόν, περισσότερο από κάθε άλλο αγωνιστή του '21, μας έχει καλλιεργηθεί από το σχολείο η εικόνα του ιδιοφυούς στρατιωτικού ηγέτη, ανυστερόβουλου και γνήσια λαϊκού, ο οποίος όχι μόνο δεν ανταμείφθηκε για τις υπηρεσίες που προσέφερε στην πατρίδα, αλλά επί πλέον διώχθηκε για τις ιδέες του. Δεν περίμενα, τουναντίον, να βρίσκονται τόσο χαμηλά, στην ίδια κλίμακα, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και, προπάντων, ο Ιωάννης Καποδίστριας. Πίστευα ότι οι πολιτικές ικανότητες του πρώτου και το διπλωματικό δαιμόνιο του δεύτερου θα ισοστάθμιζαν τα «προπατορικά αμαρτήματα» και των δυο, τα οποία δεν ήταν άλλα από την αριστοκρατική καταγωγή, το φράγκικο ντύσιμο και τη δυτικότροπη συμπεριφορά τους.

3. Δίχως άλλο, τα σχολικά εγχειρίδια είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνα για την απαξίωση των «ετεροχθόνων» έναντι των «αυτοχθόνων» στο συλλογικό μας υποσυνείδητο. Εν τούτοις, η τόσο χαμηλή θέση των πρώτων στην κλίμακα της δημοτικότητας οφείλεται κατά τη γνώμη μου σε ένα βαθύτερο φαινόμενο: τη διαχρονική επικράτηση της λαϊκόστροφης ιστοριογραφίας (Αριστείδης Χατζής), ως πυλώνα της αντίστοιχης λαϊκής κουλτούρας. Αν και η άποψη που υποστηρίζω διαφεύδεται εν μέρει από τη μεγάλη δημοτικότητα που εξακολουθεί να απολαμβάνει ο Γιώργος Σεφέρης, πιστεύω ότι στον συγκεκριμένο ελληνικότητα και Ευρώπης, που επιχείρησε η Γενιά του Τριάντα, η πρώτη – με εξαίρεση ίσως τον Θεοτοκά – υπερείχε της δεύτερης. Εξ ου και τα όρια του φιλελευθερισμού των περισσότερων εκπροσώπων της.

4. Το ίδιο δεν με εξέπληξε και το μεγάλο προβάδισμα της Ρωσίας έναντι της Γαλλίας και της

* Ο Νίκος Αλιβιζάτος είναι Ομότιμος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μεγάλης Βρετανίας στις απαντήσεις στο ερώτημα ποια χώρα συνέβαλε αποφασιστικότερα στη θετική έκβαση της επανάστασης. Διαχρονικά – αρχικά λόγω των διαδοχικών ρωσο-τουρκικών πολέμων, στους οποίους βέβαια πολλά οφείλει η ελληνική ανεξαρτησία και, στη συνέχεια, λόγω της ιστορικής αντίθεσης Ρωσίας-Δύσης, από την εποχή του Ναπολέοντα έως τις μέρες μας – το «ξανθό γένος» προηγούνταν στη λαϊκή συμπάθεια. Πολύ περισσότερο που, λόγω ορθοδοξίας, αντιμετωπιζόταν ως «αδελφό γένος». Η συμπάθεια αυτή είναι τόσο περισσότερο εντυπωσιακή που άντεξε ακόμη και κατά τη διάρκεια της σοβιετικής παρένθεσης (1918-1993). Και τούτο, παρά την περιορισμένη απήχηση του κομμουνισμού στην Ελλάδα (με εξαίρεση, βέβαια, τη δεκαετία του 1940). Να λοιπόν άλλη μια εκδήλωση του αντι-δυτικισμού που, κρυφά ή φανερά, διατρέχει τη νεοελληνική ιστορία.

5. Όσο για το διαχρονικό επίσης – μικρό είναι αλήθεια – προβάδισμα της Γαλλίας έναντι της Μεγάλης Βρετανίας στην ίδια κλίμακα προτιμήσεων, ούτε αυτή θα πρέπει να εκπλήσσει. Παρά τη θυσία του Βύρωνα και τη σπουδαία προσφορά πολλών Βρετανών φιλελλήνων, η «πονηρά Αλβιών» πολύ φοβούμαι ότι εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως καταχθόνια σύμμαχος παρά ως πραγματική φίλη, ο δε Τσόρτσιλ – προς μεγάλη απογοήτευση των πολυάριθμων θαυμαστών του στην Ελλάδα – ως ιμπεριαλιστής παρά ως πρωταγωνιστής της νίκης επί του Χίτλερ και του ναζισμού. Τουναντίον, η Γαλλία θεωρείται από παλιά η συγγενέστερη ιδεολογικά χώρα προς την Ελλάδα, με τους ιακωβίνους να έχουν δυσανάλογα μεγάλο αριθμό θαυμαστών στην Αθήνα (Γιάννης Τασόπουλος).

6. Ως συνταγματολόγος, τέλος, δεν μπορώ να μην σχολιάσω ένα ακόμη ενδιαφέρον εύρημα των δύο δημοσκοπήσεων: την – καθ' ομολογία των ίδιων των ερωτηθέντων – περιορισμένη πληροφόρηση για τις τρεις Εθνοσυνελεύσεις της επαναστατικής περιόδου και για τα Συντάγματα που αυτές κατάρτισαν. Το ίδιο και τη χαμηλή εκτίμηση που τα τελευταία απολαμβάνουν. Αυτό και αν ήταν έκπληξη για μένα. Διότι, γνωρίζοντας πολύ καλά πόσο μεγάλη απήχηση είχε ανέκαθεν στη χώρα μας το αίτημα για Σύνταγμα και, αργότερα, η αξίωση για τήρησή του (βλ. το σύνθημα «1-1-4» στη δεκαετία του 1960), ομολογώ πως περίμενα θετικότερη ανταπόκριση στα σχετικά ερωτήματα. Οι αρνητικές απαντήσεις ίσως οφείλονται στην πεποίθηση ότι μπορεί μεν, στην Επίδαυρο, το Άστρος και την Τροιζήνα, να θεσπίστηκαν «καλά» Συντάγματα, πλην όμως αυτά δεν εφαρμόστηκαν, όχι μόνο εξ αιτίας των πολεμικών συνθηκών, αλλά και των τριών ολέθριων εμφυλίων πολέμων της επαναστατικής περιόδου. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί ο χαρακτηρισμός «ανεδαφικά», ο οποίος υπερिशύχει όλων των άλλων στις απαντήσεις που δόθηκαν στο ερώτημα για το πώς εκτιμώνται τα επαναστατικά Συντάγματα. Άλλη μian ένδειξη για το πόσο χαμηλή εκτίμηση απολαμβάνει, έως τις μέρες μας, η μακρά κοινοβουλευτική μας παράδοση, τη σημασία της οποίας εξακολουθεί να υποτιμά μια μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης στη χώρα μας, με το ανεκδοτολογικά ορθό, αλλά ιστορικο-συγκριτικά κραυγαλέα εσφαλμένο επιχείρημα ότι ήταν πάνω απ' όλα «φαύλος».

Μια ώριμη αποτίμηση

Στάθης Ν. Καλύβας*

Η ανάγνωση των αποτελεσμάτων της έρευνας του ΚΕΦΙΜ για την Ελληνική Επανάσταση μου προκάλεσε αντιφατικά συναισθήματα.

Από τη μία δεν με ξάφνιασε καθόλου. Το 1821 γίνεται αντιληπτό από την κοινή γνώμη ως ένα πρωταρχικά στρατιωτικό γεγονός όπου κυριαρχούν οι στρατιωτικοί ηγέτες με τον Κολοκοτρώνη και τον Καραϊσκάκη στις υψηλότερες θέσεις, ενώ ιδιαίτερο χώρο στη συλλογική συνείδηση κατέχουν τα πεδία των πιο σημαντικών στρατιωτικών αναμετρήσεων: Δερβενάκια, Τρίπολη, Ναβαρίνο και Μεσολόγγι. Το γεγονός αυτό έχει μια προφανή εξήγηση. Αφενός οι ηρωικές αυτές φιγούρες κατέχουν προνομιακή θέση στη σχολική ιστορία – καθόλου άδικα – όπως άλλωστε δείχνει και η φωτογραφία που πήρα πρόσφατα σε ένα Δημοτικό σχολείο της Αθήνας όπου έτυχε να βρεθώ. Αφετέρου τα μεγάλα στρατιωτικά γεγονότα είναι πολύ πιο εύκολο να αφομοιωθούν και να αναπαραχθούν από τα σύνθετα πολιτικά γεγονότα. Δεν πρέπει λοιπόν να μας εκπλήσσει το γεγονός πως οι περισσότεροι αναδεικνύουν ακριβώς τη διάσταση αυτή.

Από την άλλη όμως, και αυτό το θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικό, δεν είδα την αντίληψη για το 1821 όπως αποτυπώνεται στην έρευνα του ΚΕΦΙΜ να στοιχειώνεται συστηματικά από μύθους και να κυριαρχείται από ακραίες ανακρίβειες. Προφανώς και διακρίνει κανείς ορισμένες διαχρονικές στρεβλώσεις: από την αναγνώριση της Ρωσίας ως της χώρας που είχε τη μεγαλύτερη θετική συμβολή στην Ελληνική Επανάσταση μέχρι την υποβάθμιση του ρόλου σπουδαίων πολιτικών όπως του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και διανοητών όπως του Αδαμάντιου Κοραή, αλλά και την υποτίμηση του ρόλου των εμπόρων. Όμως τελικά αυτά θεωρώ πως είναι σχετικά ψιλά γράμματα όταν αποτιμά κανείς τη μεγάλη εικόνα. Αντίθετα μου έκανε εντύπωση πως ένα γεγονός όπως η αδιάκριτη σφαγή Τούρκων και Εβραίων αμάχων στην Τριπολιτσά που ως πριν λίγα χρόνια δεν εμφανιζόταν καν στο ραντάρ της δημόσιας ιστορίας, αναγνωρίζεται πλέον από μια σημαντική πλειοψηφία ως πραγματικό γεγονός και όχι ως μύθος.

* Ο Στάθης Καλύβας είναι Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, κάτοχος της έδρας Gladstone στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Παράλληλα, ιδιαίτερη εντύπωση μου προξένησε το γεγονός πως τα δύο εξωτερικά δάνεια αποτιμούνται θετικά από μια πλειοψηφία – ενδεχομένως για τους λάθος λόγους, αλλά αυτό δεν έχει και τόση σημασία. Αρκεί να σκεφθεί κανείς πως τα δάνεια αυτά λειτούργησαν διαχρονικά ως κόκκινο πανί στη δημόσια ιστορία. Όσο για την πλειοψηφία των απαντήσεων που προκρίνουν τις στρατιωτικές επιτυχίες των επαναστατών ως πιο σημαντική αιτία για τη θετική έκβαση της Επανάστασης από την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, αυτό είναι κάτι που οφείλεται στη διατύπωση της ερώτησης που ακολουθεί μια διαζευτική μορφή. Στην πραγματικότητα, όπως όλοι γνωρίζουμε, δίχως την επέμβαση των Δυνάμεων η στρατιωτική ήττα των εξεγερμένων θα είχε οριστικοποιηθεί. Παράλληλα όμως, δίχως τις αρχικές στρατιωτικές τους επιτυχίες δεν θα είχε υπάρξει επέμβαση των Δυνάμεων. Το δεύτερο προϋποθέτει το πρώτο και ταυτόχρονα το πρώτο δεν καταλήγει πουθενά δίχως το δεύτερο.

Εδώ θα σημειώσω, όχι δίχως κάποια ικανοποίηση είναι αλήθεια, πως η προσπάθεια που έγινε στο παρελθόν να περιγραφεί και να ερμηνευτεί η Επανάσταση ως κοινωνική (ή ακόμη και ταξική) επανάσταση φαίνεται να χάθηκε χωρίς να αφήσει κάποιο άξιου λόγου αποτύπωμα έξω από τον μικρό κύκλο επιρροής των ψηφοφόρων του ΚΚΕ.

Η εν γένει ώριμη αντίληψη για την Επανάσταση που προκύπτει από την έρευνα του ΚΕΦΙΜ αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία αν λάβει κανείς υπόψη του πως οι απόψεις για το παρελθόν πάντοτε συμπλέκονται με το παρόν. Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε εύκολα αν δούμε πως οι νεότερες ηλικίες πλειοψηφούν (όπως και οι λιγότερο μορφωμένοι) στις αρνητικές εκτιμήσεις για τη δικαίωση των προσδοκιών της Επανάστασης. Προφανώς εκφράζουν με τον τρόπο αυτό την αρνητική τους εμπειρία από το παρόν.

Τέλος, έχει ιδιαίτερο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον η μορφωτική και εισοδηματική διαφοροποίηση που ξεπροβάλλει στην έρευνα. Όπως θα περίμενε κανείς οι λιγότεροι μορφωμένοι/εύποροι (αυτά τα δύο χαρακτηριστικά συνήθως συμβαδίζουν) προκρίνουν πιο στερεοτυπικές και άστοχες απαντήσεις. Το αν η διαφοροποίηση αυτή εξελιχθεί σε ρήγμα είναι ένα ανοιχτό ερώτημα που έχει να κάνει με παράγοντες που δεν ανήκουν στο σημείωμα αυτό. Σε οποιαδήποτε περίπτωση τόσο η ηλικιακή διαφοροποίηση όσο και η οικονομικό/μορφωτική εγείρουν κάποιες ανησυχίες.

Συμπερασματικά, θα σημειώνα πως από μια καταγραφή της δημόσιας πρόσληψης της Επανάστασης και μάλιστα με τον αναγκαστικά ατελή τρόπο μιας δημοσκόπησης δεν θα περίμενε κανείς να ξεπροβάλλουν τα πιο επιστημονικά εγκυρότερα ή τα πιο σύνθετα πορίσματα των πιο πρόσφατων ερευνών. Το κριτήριο που θα έθετα εγώ τουλάχιστον, είναι να μην αναπαράγονται μεγάλες ανακρίβειες και παρερμηνείες. Και δεν διαπιστώνω πως ισχύει κάτι τέτοιο στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Τελικά λοιπόν, η πρόσληψη της Ελληνικής Επανάστασης δεν προδίδει ούτε μια βαθιά άγνοια του παρελθόντος, ούτε την κυριαρχία ξεπερασμένων μύθων. Θα τη χαρακτήριζα ως ζυγισμένη και εντέλει ώριμη.

Η αναγνώριση της εισόδου και συμμετοχής της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωζώνη, αυθόρμητα, ως του πιο σημαντικού επιτεύγματος της χώρας τα τελευταία 200 χρόνια συνιστά την καταξίωση μιας πολιτικής επιλογής που μπορεί να είχε βαθιές ιστορικές ρίζες, όμως αμφισβητήθηκε έντονα τόσο αρχικά όσο και αργότερα. Βρισκόμαστε, όπως φαίνεται, σε μια φάση της ιστορικής μας πορείας όπου η υπαρξιακή μας ροπή προς τη Δύση είναι πλέον πλήρως συνει-

δητή – και αυτό παρά (ή ίσως και εξαιτίας) της μεγάλης κρίσης που περάσαμε την προηγούμενη δεκαετία. Πρόκειται για μια σημαντική εξέλιξη που αποτελεί το εφαλτήριο για το επόμενο μας βήμα.

Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στο Φάληρο (1855), του Θεόδωρου Βρυζάκη (Εθνική Πινακοθήκη).

Η ανθεκτικότητα των μύθων και η άγνοια του παρελθόντος

Χριστίνα Κουλούρη*

Η κυρίαρχη άποψη για την Ελληνική Επανάσταση, όπως αποτυπώνεται στη δημοσκόπηση που διεξήχθη τον Δεκέμβριο 2020, δεν είναι συγκυριακή και εφήμερη αλλά έχει διαμορφωθεί σταδιακά μέσα από τις ιστορικές εμπειρίες του ελληνικού κράτους από τη στιγμή της θεμελίωσής του. Έχει μάλιστα αποκτήσει χαρακτηριστικά αδιαμφισβήτητου Κανόνα, ο οποίος, όπως δείχνει η ιστορική έρευνα, δεν επιβλήθηκε «από τα πάνω» αλλά υπήρξε προϊόν διεργασιών που προήλθαν και «από τα κάτω», δηλαδή από την ίδια την κοινωνία και τις ποικίλες ομάδες που την συναπαρτίζουν. Αυτός ο Κανόνας συντίθεται από «τόπους μνήμης», υλικούς και συμβολικούς, για να χρησιμοποιήσουμε τον ευρηματικό όρο του Γάλλου ιστορικού Pierre Nora. «Τόποι μνήμης» είναι, για παράδειγμα, η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου, οι ανδριάντες των πρωταγωνιστών της Επανάστασης, τα ιστορικά δρώμενα του Λυκείου των Ελληνίδων, το «πάνθεον» των ηρώων κ.ά. Τα ερωτήματα που τίθενται αφορούν τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες συγκροτήθηκαν αυτοί οι «τόποι μνήμης», την επιλογή κάποιων και την αποσιώπηση άλλων, τη σύγκρουση και τη συναίνεση γύρω από πρόσωπα και γεγονότα, τη διαλεκτική σχέση μύθου και ιστορίας.

Τα ευρήματα της δημοσκόπησης επομένως θα μείνουν «βουβά» και περιορισμένα στο επίπεδο των διαπιστώσεων, αν δεν επιχειρήσουμε να τα ερμηνεύσουμε λαμβάνοντας υπόψη σειρά ιστορικών παραγόντων και συνθηκών. Γνωρίζουμε ότι η εικόνα που έχουμε για το παρελθόν εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το παρόν μέσα στο οποίο ζούμε. Η προσέγγιση αυτή αφορά περισσότερο πρόσφατα και τραυματικά γεγονότα, όπως ο Εμφύλιος Πόλεμος, των οποίων η πρόσληψη παραμένει διχαστική και συγκινησιακά φορτισμένη. Η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί πλέον ένα απομακρυσμένο ιστορικό γεγονός στη μνήμη του οποίου δεν εμπλέκεται το συναίσθημα που χαρακτηρίζει την επικοινωνιακή μνήμη. Εμπλέκονται όμως οι πολιτικές πεποιθήσεις των ερωτημένων, το μορφωτικό τους επίπεδο και η κοινωνική τους θέση, εν μέρει και η ηλικία, όχι όμως το φύλο. Το γεγονός ότι η Ελλάδα έχει μόλις βγει από τη λεγόμενη «εποχή των μνημονίων» και μια μακρά οικονομική κρίση που δοκίμασε τη σχέση μας με την Ευρώπη αντανακλάται αναπόφευκτα στις απαντήσεις για τα δάνεια της Επανάστασης ή τον ρόλο των ξένων Δυνάμεων στην ελληνική ανεξαρτησία. Για μια ακόμη φορά, η Ρωσία εμφανίζεται να θεωρείται ως η ξένη Δύναμη που συνέβαλε στην επιτυχή έκβαση της Επανάστασης, σε πείσμα των ιστορικών γεγονότων. Η άποψη αυτή έχει βαθιές ιστορικές ρίζες, από την εποχή πριν από την Επανάσταση, όταν κυκλοφορούσαν προφητείες για το «ξανθό γένος», επιβίωσε μέσα από το «ρωσικό κόμμα» και τη φιλορθόδοξη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας και ανανεώθηκε πολλές φορές μέσα στον 20ό αιώνα από αντίθετους

* Η Χριστίνα Κουλούρη είναι Πρύτανης του Παντείου Πανεπιστημίου, Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας του Παντείου.

ιδεολογικούς χώρους, τόσο τη συντηρητική δεξιά όσο και την κομμουνιστική αριστερά. Είναι σημαντικό, νομίζω, να καταλάβουμε πού οφείλονται οι συγκλίσεις της κοινωνίας μας γύρω από την εικόνα του Εικοσιένα και των ηρώων του και να αποδεχθούμε ότι τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε έναν ήρωα ποικίλλουν ανάλογα με την πολιτική και κοινωνική θέση των ερωτωμένων.

Οι διχασμοί γύρω από την Ελληνική Επανάσταση αφορούσαν, τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους, την αντιπαλότητα διαφόρων κοινωνικών και τοπικών ομάδων, η οποία αντανακλούσε τις εμφύλιες συγκρούσεις στη διάρκεια του Αγώνα για την Ανεξαρτησία. Μωραΐτες και Ρουμελιώτες, ρωσόφιλοι και αγγλόφιλοι, Υδραίои και Επτανήσιοι, οπλαρχηγοί και προεστοί αναμετρήθηκαν στην αρένα της ιστορικής μνήμης ώστε να καθορίσουν εκείνοι τον τρόπο που το Εικοσιένα θα εντασσόταν στην εθνική μας ιστορία. Τότε οικοδομήθηκε, για παράδειγμα, η ιεράρχηση των ηρώων, με τον Κολοκοτρώνη να κατακτά ένα προβάδισμα που κανένας δεν θα του αμφισβητήσει μέχρι σήμερα. Από τον Μεσοπόλεμο, οι διχασμοί απεικονίζουν άλλες πολιτικές συγκρούσεις οι οποίες σχηματικά αναφέρονται στον μείζονα διχασμό μεταξύ «Δεξιάς» και «Αριστεράς». Τότε το έργο του Γιάνη Κορδάτου (Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, έκδ. 1924) αμφισβήτησε την κυρίαρχη άποψη για την Ελληνική Επανάσταση, μια ιδεολογική κληρονομιά που ανιχνεύεται στη σημερινή δημοσκόπηση, όπου οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ είναι εκείνοι που κατεξοχήν αμφισβητούν τον θετικό ρόλο τόσο της Εκκλησίας όσο και των προεστών.

Σε μεγάλο βαθμό επομένως, οι απόψεις για την Ελληνική Επανάσταση έχουν ιδεολογικοπολιτικό πρόσημο, το οποίο υποχωρεί μόνο σε συνδυασμό με το μορφωτικό επίπεδο και το εισόδημα. Φαίνεται, πράγματι, ότι όσο περισσότερες γνώσεις έχει κάποιος/α για τα ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα, τόσο οι απόψεις του/της αποδεσμεύονται από ιδεολογικές στρεβλώσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Κρυφού Σχολείου, όπου τα υψηλότερα ποσοστά όσων θεωρούν ότι είναι μύθος προέρχονται από τους απόφοιτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και εκείνους που έχουν εισόδημα άνω των 2.000 ευρώ. Το ίδιο ακριβώς παρατηρείται και στις απόψεις σχετικά με το αν η έναρξη της Επανάστασης έγινε στην Αγία Λαύρα. Παρ' όλα ταύτα τα ποσοστά που στηρίζουν την ανθεκτικότητα των μύθων είναι συνολικά πολύ υψηλά και θα πρέπει να ερμηνευτούν σε συνδυασμό με τα ευρήματα της δημοσκόπησης ως προς το επίπεδο των γνώσεων που έχουμε για την Ελληνική Επανάσταση. Μόλις 11,1 % εμφανίζονται να έχουν πολύ και αρκετά καλή γνώση ενώ οι υπόλοιποι εμφανίζονται να κατέχουν μέτρια, ελάχιστη και καθόλου γνώση. Η έλλειψη αυτή δεν αφορά προφανώς μόνο τις γνώσεις για το Εικοσιένα αλλά συνολικά την ελληνική ιστορία. Ένα εντυπωσιακό ποσοστό 18,1% δεν μπόρεσε να σκεφτεί κανένα γεγονός/επίτευγμα τα τελευταία 200 χρόνια (μετά το 1821). Είναι ενθαρρυντικό πάντως ότι τα ποσοστά άγνοιας μειώθηκαν από τη δημοσκόπηση του 2019, γεγονός που ενδεχομένως δηλώνει ότι η επετειακή συγκυρία δίνει περισσότερες ευκαιρίες και ερεθίσματα ώστε ο μέσος Έλληνας πολίτης να ασχοληθεί με την περίοδο αυτή της ελληνικής ιστορίας αλλά και με την ιστορία της χώρας του συνολικότερα ώστε να καλλιεργηθεί η εθνική μας αυτογνωσία.

Λέξεις και αριθμοί για το 1821

Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου*

Η έρευνα του ΚΕΦΙΜ για το 1821 αναδεικνύει αναμενόμενες απόψεις, αλλά προσφέρει και εκπλήξεις. Εκπλήσσει, για παράδειγμα, η στασιμότητα της συλλογικής γνώσης για την Επανάσταση, παρά την πρόοδο της ιστορικής έρευνας. Η αναντιστοιχία επιβεβαιώνει ότι κύρια πηγή γνώσης παραμένει το δημοτικό σχολείο με δευτερεύουσες συμβολές από τη δημόσια ιστορία και τα ΜΜΕ, τις εθνικές επετείους, κινηματογραφικές ταινίες και μουσειακά εκθέματα.

Οι ερωτηθέντες προσυπογράφουν. 4 στους 5 (79,5%) παραδέχονται ότι η γνώση της Επανάστασης είναι από ελάχιστη (30,3%) έως μέτρια (49,3%). Παρόλα αυτά, τεκμαίρεται μια εθνική συναντίληψη για τα γεγονότα, τις προτεραιότητες και τους στόχους του 1821. Ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας, μορφωτικού επιπέδου, εισοδήματος, πολιτικής ιδεολογίας αναγνωρίζουν τον καταρχήν εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης (91,6%) δίνοντας μικρότερα ποσοστά σε άλλες κατηγοριοποιήσεις (κοινωνική, φιλελεύθερη, θρησκευτική, δημοκρατική).

Παρατηρείται εδώ μια αξιοσημείωτη απόκλιση από τις ιδεολογικοποιημένες έριδες της δεκαετίας του 1980 με επίκεντρο τον «αστικό» χαρακτήρα της Επανάστασης. Σαν απόηχος, το ποσοστό αποδοχής του όρου «εθνική» παραμένει χαμηλότερο σε ψηφοφόρους του ΚΚΕ (69,9%).¹ Παράλληλα, ενισχύεται ο προσδιορισμός της Επανάστασης ως «φιλελεύθερης». Συνδέεται, όμως, περισσότερο με την πρόσληψη του φιλελευθερισμού στη σημερινή εννοιολογική του εκδοχή, λιγότερο με ό,τι σήμαινε τον 19^ο αιώνα. Ενδεικτικός είναι ο διαχωρισμός του «εθνικού» από το «φιλελεύθερο», ενώ στην πραγματικότητα εθνικισμός και φιλελευθερισμός υπήρξαν δίδυμες δυνάμεις στη νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία. Ο εθνικισμός υπέστη τερατώδη μετάλλαξη αφότου εγκατέλειψε τον φιλελευθερισμό για να συνταχθεί με τον ολοκληρωτισμό, όχι νωρίτερα.²

Η έρευνα αποτυπώνει, παράλληλα, το υβρίδιο του ελληνικού εθνικισμού, που αναπτύχθηκε σε συνάρτηση με την εκκλησία, σε αντίθεση με τον αντικληρικαλισμό ριζοσπαστικών επανα-

* Η Κωνσταντίνα Μπότσιου είναι Αν. Καθηγήτρια και Διευθύντρια του Κέντρου Ελληνικής και Διεθνούς Ιστορίας (ΚΕΔΙΣ) στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

1 Evguenia Davidova, *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s)* (Leiden: Brill, 2012). Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την Δευτέραν Τουκοκρατίαν (1715-1821)* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2012). Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι Επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976), σελ. 16-33. Συλλογικό, *1821: Η Επανάσταση και οι απαρχές του ελληνικού αστικού κράτους* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2020).

2 Παντελής Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με το χρόνο: Εθνικισμός και Νεωτερικότητα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001). Brent L. Pickett & Ronald Beiner, "Liberalism, Nationalism, Citizenship: Essays on the Problem of Political Community", *The Journal of Politics* 66/2 (2004): 622-624. Adam Harmes, "The Rise of Neoliberal Nationalism", *Review of International Political Economy* 19/1 (2012): 59-86. Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1975).

στάσεων, αλλά και ταγών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως ο Αδαμάντιος Κοραΐς. Ιδίως όσοι αυτοπροσδιορίζονται ως εθνικιστές και συντηρητικοί θεωρούν ότι η επανάσταση είχε θρησκευτικό χαρακτήρα (74% και 72,4%, αντίστοιχα), δεδομένου ότι συγκρούστηκαν ορθόδοξοι με μουσουλμάνους. Την ίδια άποψη υιοθετούν όσοι έχουν πρωτοβάθμια εκπαίδευση (72,5%) και εξοικειώθηκαν με την Επανάσταση μέσα από τον διπλό εορτασμό της με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου.

Μολονότι η Επανάσταση αποτέλεσε ένα κρίσιμο ευρωπαϊκό γεγονός, προσλαμβάνεται ελληνοκεντρικά. Η έναρξη στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατατάσσεται προτελευταία μεταξύ των γνωστότερων γεγονότων (με μόλις 0,5%). Υποτιμάται ο στρατηγικός ρόλος του αντιπερισπασμού μέχρι να στερεωθεί ο Αγώνας στην «ακριτική» Πελοπόννησο, στα γύρω νησιά και στον Μοριά καθυστερώντας την αντίδραση Οθωμανών και Ιερής Συμμαχίας.

Γενικά, όταν οι ερωτηθέντες καλούνται να θυμηθούν αυθόρμητα πρωταγωνιστές, μικραίνουν τη συμβολή των μορφών που προετοίμασαν πνευματικά την Επανάσταση, όπως ο Κοραΐς ή ο Ρήγας Φεραίος. Χαμηλά κατατάσσεται και ο Λόρδος Βύρων, παρότι τονίζεται η συμβολή των «φιλελλήνων» ως συνόλου (88,7%).³

Αντίθετα, ως πρωταγωνιστές αναγνωρίζονται αυθόρμητα οι στρατιωτικές προσωπικότητες: Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Μπουμπουλίνα, Παπαφλέσσας, Αθανάσιος Διάκος, Οδυσσέας Ανδρούτσος. Η αδιαφιλονίκητη πρωτοκαθεδρία του Κολοκοτρώνη σε κάθε κριτήριο τον καθιστά το αρχέτυπο του «εθνικού ήρωα». Η Μάχη στα Δερβενάκια και η Άλωση της Τριπολιτσάς, επιτυχίες ταυτισμένες με τον Κολοκοτρώνη, δεσπόζουν στα σημαντικότερα γεγονότα της Επανάστασης (15,8% και 11,9%, αντίστοιχα).

Η Επανάσταση είναι καρφίτσωμένη στη δημόσια μνήμη κυρίως ως στρατιωτικό γεγονός.⁴ Μικρότερο μερίδιο αναγνωρίζεται στις διπλωματικές, πολιτικές και οικονομικές ενέργειες που κέντρισαν το διεθνές ενδιαφέρον για την ανεξαρτησία. Οι οπλαρχηγοί κατέχουν τη δεύτερη θέση ως θετική επιρροή (85,6%) – μετά τη Φιλική Εταιρεία (96%) – ενώ οι προεστοί την τελευταία (24,6%). Αλλά και ο στρατιωτικός αγώνας είναι αντιληπτός περισσότερο ως στεριανός, λιγότερο της θάλασσας. Ο Κανάρης και ο Μιαούλης έρχονται πολύ λιγότερο αυθόρμητα στο μυαλό των ερωτηθέντων (17,1% και 15%, αντίστοιχα) από τον Κολοκοτρώνη και τον Καραϊσκάκη (89,6% και 59,7%, αντίστοιχα), ενώ μόλις στις θέσεις 15 και 16 των 20 σημαντικότερων γεγονότων του 1821 βρίσκονται η Καταστροφή της Χίου (1822) και των Ψαρών (1824). Ωστόσο, τότε άνοιξε ο δρόμος για την εισβολή των τουρκοαγυπτιακών δυνάμεων, αφού έπεσαν τα «τείχη» που αναχαίτιζαν τη μεταφορά οθωμανικών ενισχύσεων διά θαλάσσης.

Τα στερεότυπα του παρόντος είναι εύγλωττα στην αποτίμηση της συμβολής των Μεγάλων Δυνάμεων. Ισχυρό προβάδισμα δίνεται στη Ρωσία (38,1%) έναντι της Αγγλίας μειώνοντας την καταλυτική επίδραση του αγγλο-ρωσικού ανταγωνισμού στην επίτευξη ανεξαρτησίας έναντι της αυτονομίας που προτιμούσαν οι Ρώσοι. Η παραδοσιακή ελληνική αμφιθυμία απέναντι στη Δύση

3 William St. Clair (ed.), *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence* (Cambridge: Open Book Publishers, 2008). Fiona MacCarthy, *Byron: Life and Legend* (London: Faber & Faber, 2003).

4 Ιωάννης Καραχρήστος, «Η βία ως μέρος της λαϊκής μνήμης της Ελληνικής Επανάστασης: οι μαρτυρίες των δημοτικών τραγουδιών», στο: Δημήτρης Α. Σταματόπουλος, (επιμ.), *Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια (18ος-20ός α.)*, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2019), σελ. 131-154.

και οι αγγλο-ελληνικές συγκρούσεις του 20ού αιώνα στο Κυπριακό προφανώς οδηγούν σε μια αντίστροφη ανάγνωση της ιστορίας.⁵

Η σύμπραξη των Μεγάλων Δυνάμεων στο Ναβαρίνο θεωρείται καίρια για την έκβαση της Επανάστασης (35,2%). Υψηλότερη βαθμολογία λαμβάνουν, όμως, οι στρατιωτικές επιτυχίες και η αποφασιστικότητα των Ελλήνων να πολεμήσουν μέχρι εσχάτων με το ασυμβίβαστο «Ελευθερία ή Θάνατος» (61,3%). Γενικά συγκινεί η έννοια της θυσίας, ακόμα και αν δεν οδηγεί σε νίκη (Μεσολόγγι, Αρκάδι, Ζάλογγο).

Αγκιστρωμένη στο σήμερα, αλλά δηλωτική βαθύτερων εθνικών επιδιώξεων είναι η ιεράρχηση των μετεπεναστατικών επιτευγμάτων. Πρώτη έρχεται η ένταξη στην ΕΕ (11,6%), τρίτη η δημοκρατία (8,2%). Και οι δύο αντανakλούν το μακροχρόνιο όνειρο να προφτάσουν οι Έλληνες τις προηγμένες χώρες, να «εξευρωπαϊστούν». Ο ελληνο-ιταλικός πόλεμος έρχεται δεύτερος σε σημασία (10,4%), ενώ η Μεγάλη Ιδέα, το αδιαφιλονίκητο εθνικό δόγμα για έναν αιώνα, συγκεντρώνει μόλις 6,7%.⁶ Μεγαλύτερη κατάπληξη προκαλεί η περιορισμένη σημασία που αποδίδεται στους Βαλκανικούς Πολέμους (4,3%), μολονότι διπλασίασαν την επικράτεια και τον πληθυσμό του ελληνικού κράτους. Μπορεί να εξηγηθεί με τη σημερινή μεταμνημονιακή απώθηση προς δάνεια και πολέμους, όσο και με την άγνοια της δεκαετίας των κοσμογονικών πολέμων 1912-22 πλην της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ακόμα και ο πασίγνωστος Ελευθέριος Βενιζέλος συγκεντρώνει χαμηλά ποσοστά επιτευγμάτων (1,7%).

Σαν οριζόντιο συμπέρασμα προκύπτει ότι μορφωτικό επίπεδο και εισόδημα διαφοροποιούν τις απαντήσεις περισσότερο από ό,τι ιδεολογικές ή κομματικές δεσμεύσεις. Αυτή η ιδεολογική αποσύνδεση καταρρίπτει την ανάγκη ενός περιοριστικού – εν δυνάμει διχαστικού – εθνικού αφηγήματος. Η επέκταση και ανάδειξη του ιστορικού «γνώθι σαυτόν» είναι από μόνη της το αφήγημα. Η πρόοδος είναι ικανοποιητική, η επέτειος των 200 ετών ενθαρρύνει να προχωρήσει ταχύτερα.

5 Konstantina E. Botsiou, "The Interface between Politics and Culture in Greece" in: Alexander Stephan (ed.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945* (New York: Berghahn Books, 2005), σελ. 277-306.

6 Έλλη Σκοπετέα, *Το "πρότυπο" Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988). Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος* (Αθήνα: Τυπωθήτω, 2013).

Με την υποστήριξη

Αυτή η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χορηγική υποστήριξη του John Templeton Foundation.
Οι απόψεις που εκφράζονται στην παρούσα μελέτη ανήκουν στους συγγραφείς της
και δεν εκφράζουν απαραίτητα τις απόψεις του John Templeton Foundation.

ΚΕΦΪΜ
ΜΑΡΚΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ

Στέγη Μάρκου Δραγούμη

Μαιζώνος 38, Αθήνα

T: +30 210 523 8373

www.kefim.org

info@kefim.org

 facebook.com/kefimorg

 twitter.com/kefimgr

 youtube.com/c/kefim